

**НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

О. Л. Мусієнко

**ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗСЛІДУВАННЯ
ШАХРАЙСТВА В СУЧАСНИХ УМОВАХ**

Монографія

За редакцією проф. *В. Ю. Шепітька*

Харків
«Право»
2010

ББК 67.9(4УКР)308+73

М 91

УДК 343. 98

Рекомендовано до опублікування вченою радою Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (протокол № 5 від 20 листопада 2009 р.)

Рецензенти :

Коновалова В. О., д-р юрид. наук, професор кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, академік Академії правових наук України, заслужений діяч науки України;

Капліна О. В., д-р юрид. наук, доцент, завідувач кафедри кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Мусієнко О. Л.

М 91 Теоретичні засади розслідування шахрайства в сучасних умовах : монографія / О. Л. Мусієнко ; за ред. проф. В. Ю. Шепітька. — Х.: Право, 2009. — 168 с.

ISBN 978-966-458-157-5

У монографії висвітлено актуальні проблеми розслідування шахрайства в сучасних умовах. Проаналізовано психологічний механізм реалізації злочинного діяння при вчиненні шахрайства. Розкрито зміст криміналістичної характеристики шахрайства, визначено види та способи даної категорії злочинів. Типізовано слідчі ситуації і основні напрямки розслідування, запропоновано слідчі версії. Розглянуто особливості тактики проведення слідчих дій при розслідуванні шахрайства.

Монографія розрахована на науковців, викладачів, студентів, працівників правоохоронних органів.

ББК 67.9(4УКР)308+73

© О. Л. Мусієнко, 2010

ISBN 978-966-458-157-5

© «Право», 2010

ПЕРЕДМОВА

Процес розбудови демократичної, соціальної та правової держави в Україні зумовлює необхідність подальшого розвитку демократичних інституцій, а також правових механізмів забезпечення охорони прав та законних інтересів людини. Зростання негативних тенденцій у суспільстві, якісні зміни злочинності, набуття нею професійного, організованого та найбільш витонченого характеру ставлять перед наукою завдання спрямовані на розробку новітніх прийомів, методів та засобів протидії кримінальним явищам. Оптимізація процесу розкриття і розслідування шахрайства є важливою проблемою, яка постає на сьогодні перед криміналістичною наукою.

Статистичні дані засвідчують, що динаміка зареєстрованих шахрайств протягом останніх 10 років не є стабільною, їх чисельність коливається в інтервалі 13–17 тис. на рік. Тільки у Харківській області за період січень-вересень 2009 року шахрайство склало 800 випадків, що на 13,7% більше порівняно з 2008 роком.

Водночас наукових розробок щодо створення цілісної наукової концепції розслідування шахрайства в сучасних умовах, яка б будувалася на новітніх положеннях теорії криміналістики та узагальненні кримінальних справ даної категорії злочинів, на сьогодні недостатньо. Окремі питання відносно створення наукових засад розслідування шахрайства розглядалися фрагментарно або залишилися взагалі нерозглянутими.

За своєю структурою робота складається з трьох розділів та десяти параграфів. Приділено певну увагу психологічному

механізму реалізації злочинного діяння при вчиненні шахрайства; визначенню видів та форм шахрайства; розробленню криміналістичної характеристики даного виду злочину. У роботі запропоновано типові тактичні операції при розслідуванні шахрайства.

Теоретичні пошуки та висновки проілюстровані судовою та слідчою практикою, емпіричними даними — результатами узагальнення 350 кримінальних справ про шахрайство, які були розглянуті судами України за останнє десятиріччя, анкетування 75 слідчих МВС України.

Монографія містить важливі криміналістичні рекомендації, які можуть бути використані в практичній діяльності органів досудового слідства та оперативно-розшукових працівників при виявленні, розкритті та розслідуванні шахрайства.

Автор висловлює щире подяку всім, хто надав допомогу при підготовці даної монографії, а також буде вдячний за слушні пропозиції, побажання та рекомендації.

РОЗДІЛ 1

СУТНІСТЬ ШАХРАЙСТВА ТА ЙОГО ОЗНАКИ

§ 1. Поняття шахрайства.

Психологічний механізм реалізації злочинного діяння (діяльності)

Шахрайство належить до найбільш давніх суспільно небезпечних діянь. В етимологічному розумінні шахрайство — хитрий і спритний обман; крутість, ошуканство¹. Термін «шахрайство» походить від слова «мошна», під якою розумілася сумка, кошель, мішечок із зав'язкою для зберігання грошей, а під шахрайством розумілося викрадення такої мошни; обман, шахрайські дії з корисливою метою, а шахраєм називався «карманщик, тяглець, кишеньковий злодій; зерщик, що обіграє людей по базарах; злодюжка, ошуканець»².

Спроби визначення поняття «шахрайства» здійснювалися в кримінальному законодавстві багатьох європейських держав. Стаття 263 КК Німеччини передбачає покарання того, хто «з наміром надати собі або третій особі протиправну майнову вигоду завдасть шкоди майну іншого, шляхом введення його в оману або підтримання в ньому омани, видаючи неправдиві факти за істинні, або спотворюючи, або приховуючи істинні факти»³. У Кримінальному кодексі Іспанії в главі VI «Про облудне присвоєння чужого майна» шахрайству присвячений розділ 1. Стаття 248 п. 1 цього розділу вказує, що «вчиняють

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і глов. ред. В. Т. Бусель. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. – С. 1391.

² Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. – М.: Русский язык, 1981. – Т. 2. – С. 355; Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. : Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1986. – Т. 2. – С. 667.

³ Уголовный кодекс ФРГ. – М.: Зерцало, 2000. – 208 с.

шахрайство ті особи, які з метою наживи, використовуючи обман, достатній для виникнення омани в іншій особі, спонукають її вчинити дії з розпорядження майном на шкоду їй самій або іншим особам». Пункт 2 цієї ж статті передбачає відповідальність за шахрайство у випадку, якщо особа «з метою наживи, маніпулюючи інформацією або використовуючи інший подібний виверт, досягає неправомірної передачі наявного майна на шкоду третім особам»¹. Кримінальний кодекс Польщі в главі XXX «Злочини проти майна» містить ст. 286, в §1 якої указується, що вчиняє шахрайство той, хто «з метою одержання майнової вигоди змушує іншу особу невігдно розпорядитися своїм або чужим майном шляхом введення її в оману або використання омани або нездатності належного розуміння дії, що вчинюється»².

У Росії поняття шахрайства формувалося як позначення різновиду крадіжки й спочатку розумілося як розкрадання майна особливо спритним і витонченим способом (шахрайство охоплювало не лише заволодіння майном шляхом обману, але й, наприклад, кишенькові крадіжки й зривання шапок)³. У чинному КК Російської Федерації (ч. 1 ст. 159) шахрайство визначене як «розкрадання чужого майна або придбання права на чуже майно шляхом обману або зловживання довірою»⁴.

У чинному Кримінальному кодексі України (далі КК України) поняття шахрайства сформульоване як заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману або зловживання довірою (ч. 1 ст. 190 КК України) і розглядається як злочин проти власності. У КК України є ще ряд злочинів, де вживається термін «шахрайство», однак у них шахрайство роз-

¹ Уголовный кодекс Испании. – М.: Зерцало, 1998. – С. 80.

² Уголовный кодекс республики Польша. – Минск: Тесей, 2001. – С. 97.

³ Клепицкий И. А. Собственность и имущество в уголовном праве // Государство и право. – 1997. – № 5. – С. 74.

⁴ Уголовный кодекс Российской Федерации. – М.: ИКФ ЭКМОС, 2002. – 480 с.

глядається як один зі способів здійснення злочину¹, або дії близької до нього². Дане визначення дозволяє виокремити два різновиди шахрайства — шахрайське заволодіння чужим майном і шахрайське придбання права на чуже майно, а також містить вказівки на два конкретних способи такого заволодіння — обман або зловживання довірою.

Фахівці в галузі кримінального права, кримінології, криміналістики неодноразово зверталися до дослідження проблем, пов'язаних з розумінням шахрайства³. Робилися

¹ Так, у КК України містяться такі норми: «Викрадення, привласнення, вимагання вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин чи радіоактивних матеріалів або заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживанням службовим становищем» (ст. 262); «Викрадення, привласнення, вимагання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем» (ст. 308); «Викрадення, привласнення, вимагання прекурсорів, заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем» (ст. 312); «Викрадення, привласнення, вимагання обладнання, призначеного для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, чи заволодіння ним шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем та інші незаконні дії з таким обладнанням» (ст. 313); «Викрадення, привласнення, вимагання документів, штамів, печаток, заволодіння ними шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем або їх пошкодження» (ст. 357); «Викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем» (ст. 410).

² Шахрайство з фінансовими ресурсами (ст. 222 КК України).

³ Див.: Сергиевский Н. Д. О мошенничестве по действующему русскому праву. Юридическая летопись. — 1890. — № 11; Якимов И. Н. Современные мошенничества // Административный вестник: НКВД РСФСР. — 1925. — № 6. — С. 36–39; Кригер Г. А. Борьба с хищениями социалистического имущества. — М.: Юрид. лит., 1965. — 334 с.; Борзенков Г. Н. Ответственность за мошенничество. — М.: Юрид. лит., 1971. — 168 с.; Панов Н. И. Квалификация преступлений, совершаемых путем обмана. — Х.: ХЮрИ, 1980. — 88 с.; Данышин И. Н. Криминологическая характеристика личности мошенников // Криминологические проблемы борьбы с преступностью: Сб. науч. тр. — К.: КВШ МВД СССР, 1985; Гуров А. И. Профессиональная преступность: прошлое и современность. — М.: Юрид. лит., 1990. — 304 с.; Матышевский П. С. Преступления против собственности и смежные с ним преступления. — К.: Юринком, 1996. — 240 с.; Шепітько В. Ю. Особливості криміналістичної характеристики шахрайства // Вісник Академії правових наук України. — Х., 1998. — № 2. — С. 141–144; Ларичев В. Д. Мошенничество. — М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2002. — 61 с.

спроби досліджувати шахрайство й на дисертаційному рівні¹.

Однак феномен шахрайства необхідно серйозно й глибоко вивчати, щоб зрозуміти його коріння і способи вчинення. Цей злочин є найбільш «хитрим», важко доказуваним, чим і користуються шахраї. Вони постійно вдосконалюють своє злочинне ремесло, апробуюють все нові способи обману й зловживання довірою громадян².

Деякі вчені розглядають шахрайство як «білокомірцеві» злочини. Уперше термін «білокомірцевий злочин» увів у науковий обіг американський професор Е. Сатерленд. Він визначив його як злочин, вчинений особою, що займає високе соціальне положення, під час виконання службових обов'язків, сконцентрувавши увагу на такій специфічній рисі, як соціальний статус суб'єкта³. Г. Едельгерц, визначає «білокомірцевий» злочин як

¹ Див.: Анненков С. И. Криминалистические средства и методы борьбы с хищениями государственного или общественного имущества, совершаемые путем мошенничества: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 09/ Саратовский юрид. ин-т. – Саратов, 1981. – 20 с.; Гаенко В. И. Расследование хищений государственного или общественного имущества, совершаемых путем мошенничества: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 09/ ХЮрИ. – Х., 1983. – 18 с.; Александров И. В. Криминалистическая характеристика и особенности расследования мошеннических посягательств на личную собственность граждан: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / Свердлов. юрид. ин-т. – Свердловск, 1985. – 20 с.; Букаев Н. М. Расследование преступных посягательств на личное имущество граждан, совершаемых путем мошенничества: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1989. – 21 с.; Клейменов М. П. Криминалистическая характеристика и профилактика мошеннических посягательств на личную собственность: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 08. – М., 1978. – 20 с.; Косых С. В. Мошенничество и борьба с ним (уголовно-правовое и криминалистическое исследование на материалах транспорта): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 08 / МГУ. – М., 1989. – 19 с.; Пазинич Т. А. Криміналістична характеристика шахрайства та основні положення їх розслідування: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 09. – Х., 2007. – 20 с.

² Волохова О. В. Современные способы совершения мошенничества: особенности выявления и расследования / Под ред. проф. Е. П. Ищенко. – М.: Юрлитинформ, 2005. – С. 6.

³ White collar crime: criminal justice and criminology / Hazel Croall. – Buckingham – Philadelphia, 1994. – P. 7.

незаконну дію або серію незаконних дій, вчинених без застосування фізичної сили, з метою одержання за допомогою приховання або обману грошей або майна, ухилення від платежів або відшкодування збитків, отримання економічних або інших вигід¹. У даному визначенні акцентується увага на вчиненні злочину особою без застосування фізичної сили та без погрози насильства.

О. І. Бойцов зазначає, що вдаючись до обману або зловживання довірою з метою безоплатного звернення на свою користь чужого майна, злочинець фальсифікує свідомість і волю власника майна таким чином, що той, уведений в оману, ніби «добровільно» відчужує на користь шахрая власне або довірене йому майно..., вважаючи, що для цього є законні підстави². Ю. В. Гаврилін і М. Г. Шуруханов акцентують увагу на тому, що обман — це навмисне перекручування справжнього положення речей, свідомо дезінформація контрагента, навмисне введення його в оману щодо певних чинників, обставин, подій з метою спонукати його за власною волею передати майно шахраєві³. На цю обставину спеціально звертав увагу Пленум Верховного Суду України, вказуючи, що обман або зловживання довірою при шахрайстві спрямовані на те, щоб викликати в потерпілого впевненість про вигідність або обов'язковість передачі йому майна або права на нього⁴. Таким чином, ознаки, що відрізняють шахрайство від інших злочинів — це використання обману або зловживання довірою. Однак, враховуючи, що різні обманні прийоми та довірчі відносини можуть використовуватися й при крадіжці, то необхідно шахрайство від-

¹ White collar crime: criminal justice and criminology / Hazel Croall. – Buckingham – Philadelphia, 1994. – P. 5.

² Бойцов А. И. Преступления против собственности. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. – С. 319.

³ Гаврилин Ю. В., Шуруханов Н. Г. Криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений. – М., 2004. – С. 139.

⁴ Постанова № 12 від 25.12.92 р. «Про судову практику в справах про корисливі злочини проти приватної власності» // Збірник Постанов Пленуму Верховного Суду України (1972–2007). – Х.: ФОП Вапнярчук Н. М., 2007. – С. 251.

різняти від крадіжки. Так, при вчиненні крадіжки обман використовується для спрощення доступу до майна, що є всього лише умовою, що полегшує надалі таємне вилучення не тільки без якої-небудь участі потерпілого, але й взагалі поза його волею. Зовсім іншу роль відіграє обман при вчиненні шахрайства, де він є безпосередньою причиною переходу майна до злочинця від власника, що під впливом обману «за своєю волею» розстається з майном¹. На відміну від крадіжок, розбоїв, грабежів, які можуть мати імпульсивний характер, шахрайство — завжди «інтелектуальна» злочинна діяльність (складається із системи цілеспрямованих дій). Будь-яка діяльність людини завжди супроводжується конкретними діями.

У психології діяльність визначається як динамічна система взаємодій суб'єкта із світом, у процесі яких відбувається виникнення й втілення в об'єкті психічного образу й реалізація опосередкованих ним відносин суб'єкта в предметній дійсності² або як сукупність дій людини, спрямованих на задоволення її потреб та інтересів³.

У юридичній літературі термін «злочинна діяльність»⁴ застосовується в широкому та вузькому розумінні. У широкому розумінні так нерідко позначається будь-який злочин. У вузькому — тільки навмисне протизаконне діяння, складене з декіль-

¹ Уголовное право. Особенная часть: Учебник для вузов / Отв. ред. И. Я. Козаченко, З. А. Незнамова, Г. П. Новоселов. – М., 1998. – 516 с.

² Юридическая психология: Терминологический словарь / Сост. Бандурка А. М., Венедиктов В. С., Тимченко А. В. и др. / Под ред. А. М. Бандурки. – Х.: Тимченко, 2005. – С. 81.

³ Коновалова В. Е., Шепитько В. Ю. Основы юридической психологии: Учебник. – Х.: Одиссей, 2005. – С. 38.

⁴ Евдокименко С. В. Преступная деятельность: сущность и криминалистические аспекты борьбы с ней: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2002. – 17 с.; Розенко С. В. Формы и виды организованной преступной деятельности: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 08. – Екатеринбург, 2001. – 22 с.; Сакало В. О. Тактика преступной деятельности: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2002. – 16 с.; Тищенко В. В. Концептуальные основы расследования корыстно-насильственных преступлений: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12. 00. 09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 2003. – 34 с.

кох взаємозалежних дій¹. А. І. Долгова зазначає, що у вузькому розумінні термін «злочинна діяльність» відображає не лише наявність системи певних злочинних дій, але й цілеспрямований пошук особистістю соціальних позицій, умов для реалізації злочинних задумів, розвиток у процесі самовиховання якостей, важливих саме для такої діяльності².

У науковій літературі немає єдиної думки щодо самого поняття «діяльність»³. Злочинна діяльність, як і будь-яка інша, складається із системи поведінкових актів (дій або актів невиконання обов'язку діяти певним чином), тісно між собою пов'язаних і спонукуваних єдиним мотивом. Жодний зовнішній акт здійснення свідомого вчинку, у тому числі й злочину, не відбувається спонтанно; він майже завжди підготовлений більш-менш тривалим періодом формування мотивів, планування й прийняття рішення про його здійснення. Йому передують ряд етапів психічної діяльності суб'єкта, які поступово формують спрямованість учинку і його фактичне виконання. Злочинна діяльність є процес, що розгортається як у просторі, так і в часі й включає не лише самі дії, що змінюють зовнішнє середовище, але й психологічні яви-

¹ Зелинский А. Ф. Криминальная психология. – К.: Юринком Интер, 1999. – С. 90; Кустов А. М. Криминалистика и механизм преступления. Цикл лекций. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2002. – С. 109.

² Криминология: Учебник / Под общ. ред. А. И. Долговой. – М.: ИНФРА – М – НОРМА, 1997. – С. 286.

³ Наведемо лише деякі з них: діяльність – це інформаційно спрямована активність живих систем, що виникає на підставі їх відносин до навколишнього середовища з метою самопідтримання (Маркарян Э. С. О генезисе человеческой деятельности и культуры. – Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1973. – С. 13); діяльність – це форма активного ставлення суб'єкта до дійсності, спрямованого на досягнення свідомо поставлених цілей, пов'язаних із створенням суспільно значущих цінностей і засвоєння громадського досвіду (Шадриков В. Д. Психологический анализ деятельности (системогенетический подход). – Ярославль: Изд-во Ярослав. гос. ун-та, 1979. – С. 5); діяльність – це інформаційно спрямована, доцільна діяльність людини (Демин М. В. Природа деятельности. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 21).

ща та процеси, що передують їм, які й визначають генезис протиправного вчинку¹.

Так, громадянин К. з метою заволодіння коштами громадян, уклав договір оренди приміщення в центрі міста, завіз дорогу оргтехніку, найняв співробітників в офіс. За допомогою комп'ютера виготовив бланки із запрошенням на роботу й дав рекламу на телебачення й у газету про набір робітників в Ізраїль для збирання апельсинів. Одержуючи аванс для виготовлення паспортів і для покупки квитків К. зібрав велику суму грошей після чого зник².

Розпочинаючи злочинні дії, особа створює її модель у своїй свідомості, розробляє схеми проведення шахрайської операції, вживає організаційних й технічних заходів, спрямованих на забезпечення можливості її практичної реалізації³, та тому ці дії мають вольовий характер. Воля є важливим компонентом психіки людини. Воля це здатність робити свідомі (навмисні) дії, регулювати діяльність і керувати своєю поведінкою⁴. В основі вольової регуляції — об'єктивні умови діяльності, розуміння людиною необхідності певної поведінки. Всі вольові дії — дії свідомі. У вольовому акті придушуються поточні емоції: людина здійснює владу над собою⁵. Приступаючи до діяльності, людина попередньо орієнтується в її умовах з метою вироблення певного плану дій.

Складний вольовий акт проходить кілька етапів: 1) спонукання до здійснення вольового акту; 2) визначення мети дії; 3) знаходження коштів, необхідних для досягнення наміченої мети; 4) намір здійснити дану дію; 5) рішення виконати дію; 6) во-

¹ Кудрявцев В. Н. Механизм преступного поведения // Юридическая психология. – СПб.: Питер, 2001. – С. 113.

² За матеріалами слідчого управління МВС у Харківській області за 1998 р.

³ Ларичев В. Д., Спирич Г. М. Коммерческое мошенничество в России. Способы совершения. Методы защиты. – М.: Экзамен, 2001. – С. 84.

⁴ Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: Академ. курс: Підручник – К.: Концерн «Вид. Дім «Ін Юре», 2004. – С. 68.

⁵ Общая, социальная и юридическая психология: Учебник для вузов / М. Еникеев. – СПб.: Питер, 2003. – С. 199.

льове зусилля, пов'язане з «боротьбою» мотивів; 7) прийняття рішення — визначення лінії поведінки в ситуації невизначеності, дій, які в даних умовах можуть привести до бажаного результату; 8) виконання дії і її поточне коректування¹. Тому перший, підготовчий етап злочинної дії при шахрайстві — розумовий. Він складається з усвідомлення мотиву, мети дії й прийняття рішення діяти певним чином. Мотив у найбільш загальному вигляді розуміється як усвідомлене спонукання до здійснення певних дій², в основі якого потреби, інтереси, почуття, ціннісні орієнтації, світогляд, ідеали, звички³. Мотивація злочинної поведінки складається із двох етапів — формування мотиву та його реалізації. Мотивуючий вплив на вчинення шахрайства надалі роблять саме потреби, причому в основному матеріальні. Перед особою, яка усвідомила, що задоволення її потреб можливо тільки за допомогою майнових благ, виникають два варіанти вирішення проблеми: одержати ці блага законним шляхом або ж злочинним⁴. З урахуванням обставин формування особистості, впливу зовнішнього середовища, наявного життєвого досвіду та інших чинників на даному етапі потреба трансформується в корисливий мотив. Формування мотиву відбувається на основі актуальної потреби й предмета, що її задовольняє. Спочатку ця потреба може існувати безвідносно до тих об'єктів, за допомогою яких вона може бути задоволена. Надалі відбувається «опредмечування» даної потреби під впливом тих об'єктів зовнішнього світу, які сприймаються особою й відображаються в її свідомості⁵. Цієї ж думки дотримується й О. М. Леонтьєв, який зазначає, що «до свого першого

¹ Коновалова В. Е., Шепитько В. Ю. Основы юридической психологии: Учебник. — Х.: Одиссей, 2005. — С. 40.

² Криминальная мотивация / Отв. ред. В. Н. Кудрявцев. — М.: Наука, 1986. — С. 11–12.

³ Механизм преступного поведения / Отв. ред. В. Н. Кудрявцев. — М.: Наука, 1981. — С. 47–59.

⁴ Лысодед А. В. Об особенностях преступного поведения при мошенничестве // Весник Луганск. ин-та внутр. дел МВД Украины. — Луганск: РВВ ЛИВД, 2000. — Вып. 4. — С. 118.

⁵ Чуфаровский Ю. В. Психология оперативно-розыскной деятельности. — 2-е изд., доп. — М.: Изд-во «МЗ-Пресс», 2001. — С. 18–19.

задоволення, потреба «не знає» свого предмета, він ще повинен бути виявлений. Тільки в результаті такого виявлення потреба набуває своєї предметності, а сприйманий предмет — свою спонукальну й направлену діяльність, функцію, тобто стає мотивом»¹.

Мотиви якої-небудь поведінки мають два боки: змістовний й енергетичний. Зміст мотиву полягає в обґрунтуванні доцільності тієї або іншої діяльності. Енергетичним, або динамічним компонентом мотиву є емоційне переживання, бажання, пристрасті².

Перетворення потреби на мотив підводить особу до етапу планування злочину. На цьому етапі формується, конкретизується й наповнюється предметним змістом мета дій особи. Мета, як і мотив, також є уявним результатом поведінки, вона являє собою образ передбачуваного результату, на досягнення якого повинні бути спрямовані дії людини³. При шахрайстві таким результатом виступає протиправне заволодіння чужим майном або правом на майно. Шахрай, внутрішньо готовий вчинити злочин, визначає, яке саме майно необхідне для задоволення його потреб, — гроші, коштовності, речі, товари народного споживання, нерухомість тощо. На даному етапі визначається й спосіб вчинення злочину — обман або зловживання довірою, поєднання яких з корисливим мотивом і метою ставить шахрайство в злочинному світі в розряд «елітних» злочинів. Якщо в злочинній діяльності беруть участь кілька осіб, то можуть розподілятися ролі серед учасників. Планування злочину буває досить ретельним, особливо тоді, коли спільно діють кілька шахраїв. Однак при шахрайствах, що вчиняються на вулицях («жебракчи», «ворожки» та ін.) виявити попередньо складений план дій важко. Результати узагальнення й аналізу кримінальних справ про шахрайство, проведених нами, пока-

¹ Леонтьев А. Н. Деятельность: Сознание. Личность. — М., 1975. — С. 190.

² Симонов П. В. Информативная теория эмоций: Хрестоматия по психологии. — М., 1987. — С. 233.

³ Краткий психологический словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — М.: Политиздат, 1985. — С. 338.

зують, що в 57% випадків зазначений вид злочину вчинювався групою осіб.

Між поставленою метою та остаточним прийняттям рішення вчинити шахрайство, залежно від його виду, проходить досить значний проміжок часу, спрямований на навчання злочинним навичкам (наприклад, «наперстковики», «шулери», «ляльковики» тощо); підшукування або виготовлення засобів вчинення шахрайства (формений одяг, фальсифіковані товари, підроблені грошові знаки, печатки та штампи, документи тощо); одержання необхідних знань; здійснення низки дій для створення потрібного іміджу (знайомство, входження в довіру, реєстрація підприємства, обладнання офісу, проведення реклами фірми). Водночас при необхідності можуть підшукуватися співучасники або створюватися злочинна група; намічається план дій з урахуванням реально сформованої обстановки, власних можливостей та інших обставин об'єктивної дійсності; відбувається розподіл ролей і прогнозування можливих наслідків, способів приховування слідів злочину та ін.

У генезі шахрайства важливе місце посідає конкретна життєва ситуація, котра переважно створюється самим злочинцем. Шахраї при відсутності необхідних умов вчинення злочину намагаються самі змодельювати і потім створити ситуацію, що допомагає здійсненню злочинних намірів. Потерпілі своєю легковажною, а іноді й відверто провокуючою поведінкою тільки викликають остаточну рішучість вчинити даний злочин¹. Так, серед карткових шахраїв є «фахівці» із залучення громадян в азартну гру, психологічного впливу на жертву під час гри, проведення розвідки й забезпечення безпеки під час гри. Останнім часом поширилося шахрайство, пов'язане з використанням гральних автоматів (рулетка, «однорукі бандити»). При цьому широко використовуються рекламно-обманні прийоми, що імітують виграш, розраховані на довірливість малокритичних осіб².

¹ Лысодед А. В. Об особенностях преступного поведения при мошенничестве // Весник Луганск. ин-та внутр. дел МВД Украины. – Луганск: РИО ЛИВД, 2000. – Вып. 4. – С. 120.

² Гуров А. И. Профессиональная преступность. – М.: Юрид. лит., 1990. – 304 с.

Реалізація злочинного наміру починається з прийняття рішення. О. Л. Дубовик визначає його як «інтелектуально-вольовий акт, що являє собою принципово помилкову модель, яка відображає антигромадську орієнтацію суб'єкта»¹. В. В. Лунеев вважає прийняття рішення кульмінаційним етапом, на якому в основному закінчується формування мотивації злочинної поведінки й починається виконання протиправних дій². А. Ф. Зелінський визначає прийняття злочинного рішення як інтелектуально-вольовий акт, що виражає готовність особи вчинити злочин або кілька злочинів, які становлять злочинну діяльність³.

Особі, що вчиняє злочин, доводиться приймати рішення в різних психологічних умовах: 1) це можуть бути прості умови без стресів і збудженого стану, при наявності часу на його обмірковування, що характерно для шахрайства. Воно породжує, як правило, розважливу злочинну поведінку; 2) складні психологічні умови у вигляді сильного порушення, браку часу на продумування рішення, наявності конфліктної ситуації, коли одній особі протистоїть воля іншої особи, що призводить до прийняття недостатньо продуманих рішень⁴.

Прийняття рішення складається з таких інтелектуальних, вольових і емоційних процесів: 1) уявлення про завдання; 2) оцінка альтернатив і наслідків; 3) прогнозування умов, які визначають наслідки; 4) вибір альтернативи⁵.

Злочинна поведінка закінчується етапом виконання рішення, тобто здійсненням шахрайського посягання й виконанням певних дій. Суттєвою ланкою виконання дії є його предметно-

¹ Механизм преступного поведения / Отв. ред. В. Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1981. – С. 126.

² Лунеев В. В. Мотивация преступного поведения. – М.: Наука, 1980. – С. 25.

³ Зелинский А. Ф. Криминальная психология. – К.: Юринком Интер, 1999. – С. 108.

⁴ Чуфаровский Ю. В. Психология оперативно-розыскной деятельности. – 2-е изд. – М.: Изд-во «МЗ-Пресс», 2001. – С. 21.

⁵ Козельский Ю. Психологическая теория решений. – М., 1979. – С. 67–69.

речові компоненти (знаряддя, засоби, умови та ін.). Предметно-речові елементи злочинної поведінки обираються особою відповідно до їхньої суб'єктивної значущості. Їхнє призначення полягає в тому, що вони використовуються та управляються суб'єктом як засоби досягнення ним своєї мети¹. Особливе місце серед засобів вчинення злочину посідають документи. Сюди входять фіктивні, підроблені документи, інші записи про злочинні комбінації. Будучи засобами вчинення або приховування злочину, вони є об'єктивними показниками мотиваційного боку злочину². На цьому етапі шахрай вживає заходів до приховування слідів злочину, здійснює аналіз наслідків, що настали, розпоряджається викраденим майном.

Під час вчинення шахрайства злочинець для досягнення мети намагається використовувати психологічний вплив на певних осіб. Термін «психологічний вплив» указує на його цільову спрямованість — психіку людини. У психології вплив визначається як передача інформації від одного учасника спілкування до іншого³; цілеспрямоване перенесення руху та інформації від одного учасника взаємодії до іншого⁴. У процесі спілкування психологічний вплив може здійснюватися за допомогою засобів мови. У цьому плані залежно від особливостей психологічного механізму впливу розрізняють: 1) інформування (передача інформації); 2) переконання (вплив на контрагента з метою змінити позиції або поведінку); 3) навіювання (вплив, пов'язаний зі зниженням свідомості й критичності до одержуваної інформації)⁵.

¹ Трубников Н. Н. О категориях «цель», «средство», «результат». – М., 1968. – С. 84.

² Чуфаровский Ю. В. Психология оперативно-розыскной деятельности. – 2-е изд. – М.: Изд-во «МЗ-Пресс», 2001. – С. 24.

³ Гончаренко В. Г., Сокиран Ф. М. Тактика психологического воздействия на предварительном следствии: Учеб. пособие – К.: Укр. акад. внутр. дел, 1994. – 48 с.

⁴ Юридическая психология: Терминологический словарь / Сост. А. М. Бандурка, В. С. Венедиктов, А. В. Тимченко и др. / Под ред. А. М. Бандурки. – Х.: Тимченко, 2005. – С. 51.

⁵ Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: Академ. курс: Підручник. – К.: Концерн «Вид. Дім «Ін Юре», 2004. – С. 50.

Так, у період 2001–2002 рр. керівники та члени громадсько-го благодійного фонду «Д» шляхом шахрайських дій заволоділи коштами громадян. Допитані по кримінальній справі потерпілі повідомили, що в ході проведення зборів із приводу прийому нових учасників до громадського благодійного фонду «Д» на осіб, що претендували на вступ у члени фонду, здійснювався вплив з метою змусити внести вступний внесок у фонд у сумі 2 300 доларів США. А саме: голосна музика в приміщенні, в якому проводилися збори; постійні оплески присутніх на зборах; велика кількість осіб, які перебували в приміщенні; тривалий час зборів (від 6 до 8 годин)¹.

При шахрайстві злочинець найчастіше використовує такі засоби впливу, як навіювання. Навіювання в психології визначається як процес одностороннього, активного й персоніфікованого впливу однієї людини на іншу або на групу людей, вчинений за допомогою мовного повідомлення, й характеризується неусвідомленим сприйняттям того, що навіюється². Л. П. Гримак визначає навіювання як безпосередній вплив мови (інформації), що має певну змістовну значущість або імперативний, наказовий характер, на психофізіологічні функції й поведінкові реакції людини, до якої звернена мова (сигнал)³. У літературних джерелах автори виділяють три види навіювання 1) навіювання, що передують сприйняттю події; 2) навіювання в ході сприйняття події; 3) навіювання, спрямоване на подію, що вже відбулася⁴.

Одним з видів глибокого навіювання є гіпноз. Термін «гіпноз» введений англійським хірургом Дж. Бредом, що вперше став вивчати це явище. Значний внесок у розуміння гіпнозу вніс В. М. Бехтерев⁵. Але найбільш широко це явище дослідив

¹ За матеріалами слідчого управління МВС у Харківській області за 2002 р.

² Парыгин Б. Д. Основы социально-психологической теории. – М.: Мысль, 1971. – С. 261.

³ Гримак Л. П. Тайны гипноза. Современный взгляд. – СПб.: Питер, 2004. – С. 10.

⁴ Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: Академ. курс: Підручник. – К.: Концерн «Вид. Дім «Ін Юре», 2004. – С. 214.

⁵ Бехтерев В. М. Избранные произведения (статьи и доклады). – М.: Медгиз, 1954. – 230 с; Бехтерев В. М. Коллективная рефлексология. – Петербург, 1921. – 64 с.

І. П. Павлов. На його думку, гіпноз — це частковий сон, що охопив ті мозкові структури, які загальмовуються в природному сні, «сон з відкритими очима»¹.

Гіпноз — тимчасовий стан свідомості, що характеризується звуженням її обсягу й різким фокусуванням на змісті навіювання, що пов'язане зі зміною функції індивідуального контролю й самосвідомості². Гіпноз — це механізм особливої схильності людини до сили слова, що навіюється за певних умов³. Гіпноз (та введення у близькі до цього стани) все частіше використовується в процесі вчинення шахрайських дій. Відомі випадки, коли з метою заволодіння житлом або майном громадян гіпноз використовували колишні психіатри й медичні працівники.

Так, невідомі особи за допомогою гіпнотичного впливу навіяли потерпілій О., що в неї хворіють рідні, й вони можуть допомогти вилікувати їх. Для цього вони попросили, щоб О. принесла всі кошти і ювелірні прикраси, які в них є. Після того, як невідомі заволоділи ними, вони зникли. Допитана О. повідомила, що вона втратила над собою контроль і виконувала все, що їй говорили невідомі⁴.

Шахрайство передбачає вирішення багатьох розумових завдань, що мають різну спрямованість. Серед них: а) визначення предмета шахрайських операцій; б) визначення осіб, які можуть бути зацікавлені в одержанні тих або інших майнових вигід; в) визначення механізму (технології) впливу; г) визначення місця, часу, обстановки вчинення шахрайських дій.

При розгляді цих завдань слід зазначити, що їхнє вирішення пов'язане з потребами та інтересами різного кола осіб, які шахраями вивчаються в процесі спілкування або на рівні одер-

¹ Павлов И. П. Полн. собр. соч. в 3 т. – Кн. 2. – М. – Л., 1951. – 450 с.

² Юридическая психология: Терминологический словарь / Сост. А. М. Бандурка, В. С. Венедиктов, А. В. Тимченко и др. / Под ред. А. М. Бандурки. – Х.: Тимченко, 2005. – С. 67.

³ Общая, социальная и юридическая психология: Учебник для вузов / М. И. Еникеев. – СПб.: Питер, 2003. – С. 271.

⁴ За матеріалами слідчого управління МВС України в Харківській області за 2005 р.

жання інших відомостей. У такий спосіб одержують відомості про необхідність придбання будинків, квартир, автомобілів, вступу до вищих навчальних закладів, одержання банківських кредитів, відкриття підприємств (товариств) тощо.

Вирішення завдання, пов'язаного з визначенням механізму впливу на таких осіб, може мати кілька ступенів і видів навіювання: а) поширення відомостей про привабливість такого об'єкта придбання; б) вплив шляхом повідомлень про доступність придбання тих чи інших об'єктів; в) навіювання шляхом загроз про втрату можливості придбати необхідні об'єкти.

Під час визначення місця, часу або обстановки вчинення шахрайських дій злочинець обирає місця, які найбільш наближені до об'єкта можливої реалізації, щоб створити враження наближеності до цих структур або роботи в них. Ця обставина справляє найбільше враження, породжуючи певну довіру до шахрая.

Механізми впливу в цих випадках засновані на добре підготовленому навіювання, в основі якого — рефлексивне мислення та управління¹. Шахрай імітує мислення за іншу людину, а тому знаходить жертву, обирає спосіб вчинення та приховування злочину, місце, час та обстановку. Таким чином, у системі психологічного механізму реалізації злочинного діяння важливе місце посідає рефлексивне мислення та управління з боку шахраїв.

§ 2. Види та форми шахрайства

Сучасне шахрайство характеризується зміною форм і видів, що обумовлено різними причинами. Злочинність у цілому, і шахрайство зокрема, у зв'язку із соціальними, економічними

¹ Рефлексія – самопізнання суб'єктом своїх психічних станів і станів інших людей (розмірковування за іншого), процес дзеркального, багаторазового взаємного відображення суб'єктів спілкування (Еникеев М. И. *Общая, социальная и юридическая психология.* – СПб.: Питер, 2003. – С. 384).

ми й політичними перетвореннями істотно змінилися. При цьому для сучасних шахраїв характерне використання як старих прийомів, пристосованих до нових соціальних умов, так і нових, раніше невідомих.

Шахрайство може мати різні форми. Під формою у звичайному слововживанні розуміють «спосіб існування змісту, його внутрішню структуру, організацію і зовнішній вираз»¹. Виходячи із цього визначення, змістом шахрайства є заволодіння чужим майном, а способом існування цього змісту є обман і зловживання довірою. Таким чином, основними формами шахрайства є обман і зловживання довірою.

У юридичній літературі поняття шахрайського обману трактується по-різному. При цьому виділяються два основних підходи. Перший — розуміння обману як перекирчування істини або умовчання про істину². Таке розуміння обману здається занадто широким. М. І. Панов справедливо зазначає, що перекирчування істини може бути не лише результатом неправди, обману, але й наслідком омани, недостатніх знань про відповідні обставини. Тому зводити обман до перекирчування істини значить допускати можливість визнання обманом і таких дій, якими хоча й була перекирчана істина, але не в результаті свідомої неправди, а внаслідок омани або незнання³.

Другий підхід — це розуміння обману як повідомлення неправдивих відомостей, так і завідомого приховування обставин, повідомлення про які було обов'язковим. Таке розумін-

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. — С. 1328.

² Борзенков Г. Н. Ответственность за мошенничество. — М.: Юрид. лит., 1971. — С. 30; Ворошилин Е. В. Ответственность за мошеннические посягательства на личную собственность граждан по советскому уголовному праву. — М., 1987. — С. 11; Мендельсон Г. А. Ответственность по советскому уголовному праву за мошеннические посягательства на социалистическую и личную собственность: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 08 / Моск. юрид. ин-т. — М., 1953. — 29 с.

³ Панов Н. И. Квалификация преступлений, совершаемых путем обмана. — Х.: ХЮРИ, 1980. — С. 39.

ня поняття підтримує більшість криміналістів з невеликими доповненнями¹. Судова практика поділяє його².

Під обманом у звичайному значенні розуміють неправдиві слова, вчинки, дії; невідповідність істині; те чого немає насправді; брехню. Хибне сприйняття дійсності, зумовлене неправильним, викривленим відображенням її органами чуття, омана³. Виходячи із цього, деякі автори указують, що омана є однією з ознак обману⁴. З цією точкою зору варто погодитися, оскільки саме по собі повідомлення неправдивих відомостей може й не призвести до заволодіння майном або придбання права на нього. Необхідно, щоб під їхнім впливом особа була уведена в оману.

За змістом обман завжди являє собою певне спілкування між людьми, у якому, з одного боку, виступає особа, що повідомляє неправдиві відомості, неправду, а з другого — потерпілий (жертва злочину), якому адресують неправдиві відомості. У назві поняття «особа, що обманює» та «особа, яку обманюють» одержали свої терміни — індуктор і реципієнт. Обман, тобто створення неправдивої моделі дійсності, може здійснюватися різними способами й на різних етапах проходження інформації

¹ Емельянов В. П. Защита права собственности уголовным законодательством. — Х.: Рубикон, 1996. — С. 68; Матышевский П. С. Преступления против собственности и смежные с ним преступления. — К.: Юринком, 1996. — С. 63; Гаухман Л. Д., Максимов С. В. Уголовная ответственность за преступления в сфере экономики. — М.: ЮрИнфор, 1996. — С. 119; Гаврилин Ю. В., Шуруханов Н. Г. Криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений. — М., 2004. — С. 139.

² Пленум Верховного Суду України в абз. 2 п. 18 Постанови № 12 від 25.12.1992 р. роз'яснив, що під обманом слід розуміти повідомлення потерпілому неправдивих відомостей або приховання певних обставин (Збірник Постанов Пленуму Верховного Суду України (1972–2007)). — Х.: ФОП Вапнярчук Н. М., 2007. — С. 251).

³ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. — С. 642.

⁴ Владимиров В. А. Квалификация похищений личного имущества. — М.: Юрид. лит., 1974. — С. 92; Емельянов В. П. Защита права собственности уголовным законодательством. — Х.: Рубикон, 1996. — С. 69; Матышевский П. С. Преступления против собственности и смежные с ними преступления. — К.: Юринком, 1996. — С. 63–64; та ін.

від індуктора до реципієнта. При цьому навмисному викривленню може піддаватися як сама інформація, так і свідомість реципієнта¹. Інакше кажучи, обман можна розцінювати як маніпуляцію з інформаційним потоком, одержуваним особою². Зміст такої інформації становлять неправдиві відомості про обставини, посилаючись на які винний передбачає заволодіти майном або придбати право на нього.

Неправдиві відомості при обмані являють собою відомості, що не відповідають дійсному становищу, що спотворюють істину. Під істиною розуміється правильне, адекватне відбиття дійсності пізнаючим суб'єктом³. Отже характеристика істинності (або неістинності) належить до тих чи інших думок, суджень, а не до самої дійсності, що відбивається в розумовій діяльності людини.

При шахрайстві своєрідним обманним прийомом часто буває розміщення рекламних оголошень без наміру виконати обіцяні послуги. Це пропозиції про продаж товарів за низькими цінами, пересилання поштою рідких насінь або саджанців, будівництво дачних будиночків. Останнім часом з'явилися численні рекламні оголошення про продаж квартир, про послуги із працевлаштування за кордоном, організації туристичних поїздок, набори на курси бухгалтерів, менеджерів тощо. Також набуло широкого масштабу інтернет-шахрайство. Термін «інтернет-шахрайство» означає будь які шахрайські комбінації, де використовуються один або декілька елементів Інтернету — такі як кімнати у чатах, електронна пошта, дошки об'яв чи веб-сайти — для залучення потенційних жертв, проведення шахрайських угод чи для передачі коштів від шахрайства у фінансові установи чи іншим особам, що беруть участь у таких комбінаціях⁴.

¹ Щербатых Ю. Искусство обмана. – М.: ЭКСМО-ПРЕСС, 1999. – С. 14.

² Волохова О. В. Современные способы совершения мошенничества: особенности выявления и расследования / Под ред. проф. Е. П. Ищенко. – М.: Юрлитинформ, 2005. – С. 8.

³ Чефранов В. А., Ницевич И. Г. Словарь философских терминов. – Х., 1996. – С. 36.

⁴ Что такое мошенничество в интернете? – <http://proit.com.ua>

Так, при вчиненні шахрайства, пов'язаного із працевлаштуванням за кордоном, злочинці використовують всі наявні сучасні можливості. Суть даного виду полягає в тому, що шахрай орендує приміщення під офіс, складає необхідні документи, придбає оргтехніку тощо. Після цього в засобах масової інформації дає об'яву про набір працівників різних спеціальностей із вказівкою високої заробітної плати. Від бажаючих одержати роботу приймають аванс для оформлення документів, придбання квитків та ін. Зібравши велику суму грошей, шахрай зникає. Зокрема, К., засуджений Червонозаводським районним судом м. Харкова, уклав договір оренди приміщення з однією з комерційних фірм, за допомогою комп'ютера виготовив бланки із запрошенням на роботу й дав об'яву в газету «Вечірній Харків» про набір робітників у м. Хабаровськ. Рекомендуючись агентом однієї з московських фірм, він одержував аванс для покупки квитків у розмірі 60 тис. російських рублів¹.

Зміст обману становить також приховування, умовчання про обставини, які винний зобов'язаний був повідомити, але, не роблячи цього, вводить або прагне ввести особу в оману. Неповідомлення про відомості, які особа повинна була повідомити, як і повідомлення неправдивих відомостей, завжди спрямоване на те, щоб істина відносно відповідних обставин у свідомості особи, яку обманюють, була представлена у викривленому вигляді. Шляхом обману винний втручається у сферу психічної, інтелектуальної діяльності іншої особи, фальсифікує її уявлення про відповідні обставини. Таким чином, повідомлення неправдивих відомостей і умовчання про відомості, що особа повинна була повідомити, є особливими видами інформаційного впливу на психіку особи, яку обманюють. Шляхом обману шахрай вводить іншу особу в оману про справжній стан справ. М. І. Кондаков під оману розуміє неправильне, викривлене відбиття предметів, явищ у свідомості людини².

¹ Архів Червонозаводського районного суду м. Харкова за 1994 р. – Справа № 1/1-177.

² Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник. – М.: Наука, 1976. – С. 177.

Окремі автори, що досліджували злочини проти власності, робили спробу класифікувати види шахрайського обману. Найбільш докладною є класифікація Г. М. Борзенкова. Він розділяє шахрайський обман на чотири групи: обман відносно особи, обман щодо різних предметів, обман із приводу різних подій і дій, обман у намірах (неправдиві обіцянки)¹.

До обманів відносно особи Г. М. Борзенков відносить обмани щодо особи, тобто неправдиві відомості про самого себе або свого співучасника, про третіх осіб, якщо йдеться про факт існування тієї або іншої особи; обмани в тотожності, тобто коли злочинець видає себе або свого співучасника за іншого; обмани в особистих якостях, коли винний наділяє себе або свого співучасника якостями, яких насправді не має; присвоєння звання або влади службової особи та ін.

Обмани відносно предмета, на думку Г. М. Борзенкова, являють собою обмани в існуванні предметів, їхньої кількості або розміру, тотожності або якості, ціни; фальсифікацію, тобто штучну зміну властивостей предмета. До обманів щодо різних подій (або дій) належать неправдиві посилання на розпорядження третіх осіб, обман щодо факту виконання якої-небудь роботи або щодо факту сплати грошей, неправдиві твердження про понесені витрати та ін. Обманами відносно намірів є обмани, змістом яких можуть бути обіцянки виконати які-небудь дії на користь особи, що передає майно або право на нього².

Залежно від часового критерію обставини обману можуть бути підрозділені на ті, що належать до минулого, сьогодення й майбутнього³. Однак дореволюційні російські юристи істотно обмежували обман, визнавали некараність обману, що стосується майбутнього: «обман у намірах» або «неправдиві обіцянки». І. Я. Фойницький підкреслював, що змістом обману можуть бути тільки факти, очікування та надії виділяються з нього. У силу цього принципу невиконання зобов'язань, по-

¹ Борзенков Г. Н. Ответственность за мошенничество (вопросы квалификации). – М.: Юрид. лит., 1971. – С. 34.

² Борзенков Г. Н. Зазначена праця. – С. 35–54.

³ Кригер Г. А. Квалификация хищений социалистического имущества. – М.: Юрид. лит., 1974. – С. 150–151.

рушення довіри, виявленої винному, та інші неправдиві обіцянки мають бути відокремлені й насправді чітко відрізнятися від обману¹. У наш час предметом шахрайського обману можуть бути будь-які обставини, що відносяться як до сьогодення, минулого, так і до майбутнього. Обман, що полягає в неправдивих обіцянках, досить поширений. Може йтися, наприклад, про обіцянки при шахрайстві здобути дефіцитний товар, сплатити гроші, передати гроші за призначенням, оплатити за куплений у кредит товар.

Засуджена Жовтневим районним судом м. Харкова Т., рекомендує працівником райвиконкому, обіцяла продати потерпілим житло, що перейде на баланс райвиконкому у зв'язку із поміщенням хазяїв у будинок ветеранів. У результаті вісім потерпілих передали їй як завдаток 22,6 тис. доларів США².

Слід зазначити, що вказані класифікації не є вичерпними. Справедливо писав із цього приводу І. М. Якимов, що обман або зловживання довірою... так само різноманітні, як і людська винахідливість³.

Як і будь-яке явище, обман характеризується не лише змістом, але й формою. Під формою обману слід розуміти його зовнішнє вираження. Форми зовнішнього прояву обману залежно від двох видів суспільно небезпечної поведінки людини можуть бути класифіковані на обман, вчинений шляхом дії, і обман, вчинений шляхом бездіяльності⁴. У літературі вони називаються активний обман, тобто вчинений шляхом дії, і пасивний, вчинений шляхом бездіяльності⁵. Перший обман при

¹ Фойницький І. Я. Мошенничество по русскому уголовному праву. – Ч. 2. – СПб.: Типограф. товарищества «Общественная польза», 1871. – С. 90.

² Архів Жовтневого районного суду м. Харкова за 1997 р. – Справа № 1-49/97.

³ Якимов І. Н. Современные мошенничества // Административный вестник. – 1925. – № 6. – С. 36.

⁴ Мусяенко О. Л. Сущность мошенничества, его виды и формы // Актуальні проблеми держави та права: Зб. наук. праць. – Одеса: Астропрінт, 1998. – Вип. 5. – С. 94.

⁵ Гаухман Л. Д., Максимов С. В. Уголовная ответственность за преступления в сфере экономики. – М.: ЮрИнфор, 1996. – С. 119; Панов Н. И. Квалификация преступлений, совершаемых путем обмана. – Х.: ХЮрИ, 1980. – С. 48.

шахрайстві характеризується повідомленням неправдивих відомостей, другий — умовчанням, приховуванням обставин, які винний повинен був повідомити.

Обман у формі активної поведінки характеризується тим, що винний своїми активними діями, які виражаються в повідомленні неправдивих відомостей, спотворює істину та прагне в такий спосіб увести особу, яку обманює, в оману. Активний обман (як обман дією в широкому значенні слова) можна підрозділити на словесний (вербальний) обман і обман дією. Даний поділ дещо умовний, оскільки словесний обман також може утворити дію в кримінально-правовому значенні, що належить до класу інформаційних дій. Проте він доцільний, бо дозволяє виділити конкретні форми обману, що виражаються в активній поведінці. В основі цієї класифікації лежить об'єктивно різне вираження інформаційного впливу в процесі спілкування однієї особи з іншою. Це спілкування може бути вербальним і невербальним¹.

Словесний обман характеризується тим, що винний повідомляє неправдиві відомості, спотворює істину за допомогою слів. Слово — це одиниця мови, що слугує для найменування понять, предметів, осіб, дій, станів, ознак, зв'язків, відносин, оцінок². Виходячи з того, яким чином слова доведені потерпілому, словесний обман може бути вчинений як у письмовій, так і усній формі. Обидві вони виражаються в словах, хоча в першому випадку словесна форма являє собою спосіб відтворення думки людини за допомогою спеціально створених писемних знаків, що утворюють слова, а в другому випадку слова виражаються усно³.

Обман у письмовій формі при шахрайстві в більшості випадків виражається у використанні підроблених документів. Питання про кваліфікацію даних дій належить до дискусійних.

¹ Андреева Т. М. Социальная психология. — М.: Изд-во МГУ, 1980. — С. 105.

² Ожегов С. И. Словарь русского языка / Под ред. Н. Ю. Шведовой. — М.: Русский язык, 1984. — С. 728.

³ Криминалистика: Учебник для вузов / Под ред. А. Н. Васильева. — М.: Изд-во МГУ, 1980. — С. 172.

Одні автори вважають, що підробка документів і використання підроблених документів є різновидом шахрайського обману та мають кваліфікуватися як шахрайство¹, інші — за сукупністю злочинів, як шахрайство і підроблення або використання підроблених документів².

Активний обман у формі дії виявляється у вчинках, рухах тіла, жестах особи, що обманює, на підставі яких можна зробити висновок про ствердження або заперечення тих або інших фактів. Це значить, що дії виступають тут заміниками слів для передачі неправдивої інформації потерпілому³. Зазначена форма шахрайства може виявлятися у використанні підроблених документів, а також чужих або недійсних документів, у збуті та іншому використанні для обману фальсифікованих предметів, у підміні предметів, у незаконному носінні форменого одягу, у симуляції хвороби, шулерстві, знахарстві, різного роду жестах, в умовних знаках тощо⁴.

Обман у формі пасивної поведінки (обман бездіяльністю) виражається в умовчанні, неповідомленні тих відомостей, які особа повинна була повідомити. Умовчання про відомості, які винний мав повідомити, може по-різному впливати на особу, яку обманюють. З фізичного (виконавчого) боку злочинна дія може характеризуватися різним чином. В одних випадках вона містить прості, елементарні акти поведінки, в інших — складається з декількох актів, кожний з яких при відповідних умовах може бути визнаний самостійною дією. Виходячи із цього, розрізняють такі форми шахрайських посягань:

- 1) шахрайство у формі простих дій;
- 2) шахрайство у формі складних дій⁵.

¹ Матышевский П. С. Преступления против собственности и смежные с ними преступления. — М.: Юринком, 1996. — С. 68.

² Сташис В. В., Бажанов М. И. Преступления против порядка управления: Учеб. пособ. — Х.: Юрид. ин-т, 1971. — С. 40.

³ Панов Н. И. Квалификация преступлений, совершаемых путем обмана. — Х.: ХЮРИ, 1980. — С. 53.

⁴ Борзенков Г. Н. Ответственность за мошенничество. — М.: Юрид. лит., 1971. — С. 58.

⁵ Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. — Х.: Вища школа, 1982. — С. 11.

Поряд з обманом у ст. 190 КК України зазначається, що заволодіння майном або придбання права на майно може бути вчинене шляхом зловживання довірою. Зловживання довірою виражається в протиправному, навмисному використанні винним відносин, виявлених щодо нього потерпілим, для заподіяння шкоди його інтересам¹. О. В. Волохова визначає зловживання довірою як протиправне навмисне використання своїх прав і можливостей з метою заподіяння шкоди законним правам та інтересам громадян².

Під зловживанням розуміється провина, що полягає в незаконному, злочинному використанні своїх прав і можливостей³, «використання на зло, на худу справу, переводить хороші засоби на худу справу»⁴. Таким чином, етимологічне значення зловживання довірою виражається у використанні особою у своїх інтересах упевненості, переконаності в її сумлінності, чесності, добропорядності іншої особи, на шкоду останній.

При зловживанні довірою винний не вводить потерпілого в оману, а використовує особливі стосунки довіри, які викликають в останнього помилкову впевненість у сумлінності, щирості й правильності дій винного, що й спричиняє передачу майна або права на нього. В основі довірчих стосунків можуть бути як правові підстави (договір, угода, службове становище), так і інші обставини, що викликають почуття довіри: родинні зв'язки, особисте знайомство, рекомендації інших осіб, конкретна життєва ситуація тощо⁵.

Обман і зловживання довірою при шахрайстві застосовуються винною особою з метою викликати у потерпілого впевненість про вигідність або обов'язковість передачі їй майна або права на

¹ Панов Н. И. Основные проблемы способа совершения преступления в советском уголовном праве: Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12. 00. 08 / ХЮрИ. – Х., 1987. – С. 15.

² Волохова О. В. Современные способы совершения мошенничества: особенности выявления и расследования / Под ред. Е. П. Ищенко. – М.: Юрлитинформ, 2005. – С. 10.

³ Ожегов С. И. Словарь русского языка / Под ред. Н. Ю Шведовой. – М.: Русский язык, 1991. – С. 234.

⁴ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – М.: Русский язык, 1981. – Т. 1. – С. 685.

⁵ Борзенков Г. Н. Ответственность за мошенничество. – М.: Юрид. лит., 1971. – С. 70.

нього. Обов'язковою ознакою шахрайства є добровільна, тобто за власним бажанням, не з примусу, передача майна або права на нього. На це указує й Пленум Верховного Суду України в Постанові від 25.12.1992 р. № 12 (абз. 2. п. 18)¹.

Незважаючи на загальну форму, тобто вчинення з використанням обману або зловживання довірою, шахрайство має величезну кількість видів. У криміналістичній літературі останнім часом аналізуються достатньо нові види шахрайства: «шахрайство на ринку цінних паперів, у міжнародних комерційних зв'язках, приватизації, кредитно-банківських відносинах»²; «шахрайство у сфері вексельних відносин»³; «шахрайство у сфері обігу житла»⁴; «шахрайство у сфері страхових послуг»⁵; «шахрайство у сфері працевлаштування»⁶; «інвестиційне шахрайство»⁷; інтернет-шахрайство⁸ та ін.

Поряд із цим приділяється увага і традиційним видам: «шахрайство при угодах купівлі — продажу»⁹; «ігрове шахрайство»¹⁰; «циганський гіпноз»¹¹ та ін.

¹ Постанова № 12 від 25.12.92 р. «Про судову практику в справах про корисливі злочини проти приватної власності» / Збірник Постанов Пленуму Верховного Суду України (1972 – 2007). – Х.: ФОРМ Вайпярчук Н. М., 2007. – С. 251.

² Драпкин Л. Я. Криминалистические аспекты расследования и предупреждения мошенничества в кредитно-банковской сфере // Организованная преступная деятельность в финансовой, банковской и налоговой сферах. – Екатеринбург, 1998.

³ Березин Д. В. Мошенничество в сфере вексельных отношений. – М.: Юрлитинформ, 2004. – С. 184.

⁴ Шаров А. В. Расследование мошенничества в сфере оборота жилища. – М.: Юрлитинформ, 2005. – 208 с.; Алешин В. В. Преступления, связанные с отчуждением жилья граждан. – М.: Экзамен, 2006. – 189 с.

⁵ Ларичев В. Д. Мошенничество в сфере страхования. – М.: ФБК–ПРЕСС, 1998. – 160 с.; Красновский Е. Е. Криминалистическая характеристика мошенничеств, совершенных страхователями // 2003. – С. 176–187.

⁶ Волохова О. В. Современные способы совершения мошенничества: особенности выявления и расследования. – М.: Юрлитинформ, 2005. – 128 с.

⁷ Журавлев С. Ю. Зазначена праця. – С. 142.

⁸ Аферы, мошенничество и обман в Интернете. – <http://www.aferizm.ru>

⁹ Ларичев В. Д. Мошенничество. – М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2002. – С. 61.

¹⁰ Гуров А. И. Профессиональная преступность: прошлое и современность. – М.: Юрид. лит., 1990. – 304 с.

¹¹ Журавлев С. Ю. Расследование экономических преступлений. – М.: Юрлитинформ, 2005. – С. 121.

До числа традиційних усталених видів шахрайства належить одержання грошей, речей, золотих виробів, іншого майна в тимчасове користування, у борг, заставу, передоплату з метою заволодіння ними. Подібний вид шахрайства відомий був ще у 20-х роках ХХ ст. у Німеччині¹.

Зовні подібне шахрайство часто неможливо відрізнити від невиконання зобов'язань цивільно-правового характеру, оскільки воно набуває вид тих або інших правових договорів: позики, купівлі-продажу, застави та ін., що й використовують шахраї, посилаючись потім на те, що вони не збиралися обманювати потерпілого, а неповернення майна мотивують різними труднощами матеріального, фінансового або іншого характеру².

Шахрайство з використанням «ляльки» було відоме ще в царській Росії³. «Лялька» як засіб вчинення шахрайства буває двох видів: товарна, коли замість купленої речі вручається щонебудь нерівноцінне, нове, в такій же упаковці, й грошова, що являє собою пачку грошей на велику суму, але усередині набиту нарізаним папером. Найчастіше застосовується грошова «лялька»: як засіб розрахунку за придбаний товар і шляхом підкидання громадянам на вулиці з наступним поділом й взяттям у заставу коштовних речей потерпілого з подальшим їхнім заволодінням.

Усталеним видом шахрайства є фармазонство. Як фальсифіковані є: 1) каблучки, перстні з кольорових металів, які продавалися під виглядом золотих; 2) продукти, алкогольні напої; 3) грошові знаки. Цікавий спосіб фальсифікації описаний В. Штібером і Г. Шнейкертом. Як вони зазначають, особливо спритні витівки робилися з підробленими золотими ланцюжками. Перша ланка цих ланцюжків була справді золотою і при цьому високої проби, інші ж підроблені. Навіть досвідчених

¹ Штібер В., Шнейкерт Г. Практическое руководство для работников уголовного розыска: Пер. с нем. – М.: Гос. тех. изд-во, 1925. – С. 113–114.

² Клипецкий И. Мошенничество и правонарушения гражданского характера // Законность. – 1995. – № 7. – С. 41.

³ Якимов И. Н. Современное мошенничество: НКВД РСФСР. – 1925. – № 6. – С. 38.

експертів вдавалося обманути, якщо шахрай був досить спритний, щоб дати їм на пробу лише справді золоту ланку¹.

Становить інтерес такий вид шахрайства, як «циганський гіпноз». Цей напрямок шахрайства відомий у практиці, проте досить мало висвітлений у літературі. У пресі періодично публікуються матеріали на дану тему. Так, працівники двох відділень Ощадбанку були приспані шахрайкою під виглядом вакцинації від грипу. Згодом потерпілі не могли вказати чітких ознак зовнішності «медичної сестри»².

Значне місце серед різних видів посідає шахрайство, пов'язане з використанням валюти. Найпоширенішою валютою при шахрайських посяганнях є долари США й російські рублі. Найчастіше використовується такий спосіб шахрайства, як фальсифікація іноземної валюти шляхом зміни цифрового номіналу. У тих випадках, коли очевидна невідповідність грошового знака виключає їхню участь в обігу, а інші обставини свідчать про те, що намір винної особи був спрямований тільки на обман окремих громадян з метою заволодіння їхнім майном, такі дії повинні кваліфікуватися як шахрайство³.

У сучасних умовах значного поширення набуло шахрайство у сфері підприємницької діяльності. Проголошена державою свобода підприємницької діяльності дозволила шахраям завдати шкоди величезній кількості людей. Створені ними довірчі товариства, трастові, страхові, фінансові компанії почали активно залучати кошти громадян, використовуючи принцип фінансової піраміди. Однак даний вид шахрайства не є новим. Подібні афери вже давно відомі у світовій практиці⁴. Звичайно клієнтів приваблюють виплатою високих відсотків і можливіс-

¹ Штибер В., Шнейкерт Г. Практическое руководство для работников уголовного розыска: Пер. с нем. – М.: Гос. тех. изд-во, 1925. – С. 116.

² Дело, которого не было // Сталкер-экстрим. – 2003. – № 11.

³ Постанова № 6 від 12.04.96 р. «Про практику розгляду судами кримінальних справ про виготовлення або збут підроблених грошей чи цінних паперів» / Збірник Постанов Пленуму Верховного Суду України (1972–2007). – Х.: ФОП Вапнярчук Н. М., 2007. – С. 324–325.

⁴ Альбрехт С., Венц Дж., Уильямс Т. Мошенничество: Луч света на темные стороны бизнеса: Пер. с англ. – СПб.: ПитерЮ, 1995. – С. 16.

тю зберегти свої кошти від інфляції, а також їх примножити, а це означає, що виплата відсотків буде здійснюватися за рахунок коштів нових клієнтів. Виплата відсотків провадиться до того часу, поки сума внесених коштів перевищує суму виплачуваних. На певному етапі керівництво подібних структур разом із вкладеними грошми зникало або припиняло виплачувати відсотки, оскільки кошти нікуди не інвестувалися й не давали прибутку.

Так, прокуратура Харківської області передала до суду кримінальну справу відносно шести шахраїв, які через незаконну кредитну організацію заволоділи 2,6 млн. грн. харків'ян. Ці особи, протягом 2005–2006 рр. під виглядом дочірнього підприємства широко розрекламованої компанії-посередника пропонували населенню вигідні умови по купівлі-продажу житла, автотранспорту, побутових товарів у кредит і надання послуг. Насправді ж довірливих клієнтів включали в так звані групи осіб, які «самофінансуються», накопичують кошти на придбання товарів, яким платять по черзі на підставі «конкурсу»¹.

Нині широкого поширення набув такий вид шахрайства, як шахрайство у сфері житлового будівництва². Суть цього виду полягає в залученні коштів громадян з обов'язком інвестувати отримані гроші в будівництво та реконструкцію житлових будинків. По завершенні будівництва потерпілому повинна була надаватися квартира, передбачена умовами укладеного договору. Після закінчення терміну дії договору фірми свої зобов'язання не виконували, припиняли свою діяльність і кошти не повертали.

Так, у м. Києві порушена кримінальна справа відносно керівників «Елітицентра» за фактом шахрайства. Вони одержали дозвіл на будівництво багатопверхового будинку. Після цього дали оголошення про залучення коштів громадян нібито

¹ Харьковские мошенники «нагрели» земляков на 2,6 млн. грн. – <http://delo.ua>.

² Журавлев С. Ю. Расследование экономических преступлений. – М.: Юрлитинформ, 2005. – С. 144.

для інвестування в будівництво. Однак, коли була зібрана величезна сума грошей, будівництво так і не закінчилося, а співробітники «Елітицентра» зникли¹.

Останнім часом зросло число злочинів, пов'язаних з відчуженням нерухомості громадян. Ринок нерухомості не обійшли стороною й шахраї². Злочини в цій сфері характеризуються двома видами незаконних угод: купівля-продаж приватизованих квартир громадян і здавання в найом (піднайом) житла без дозволу й відома власника (наймача)³.

При продажу житла використовується така схема. Шахрай орендує житло на кілька місяців, оплачує проживання, щоб потерпілі не хвилювалися й не відвідували його зайвий раз, виготовляє підроблені документи на квартиру й продає її.

Так, вчинили В. і З., засуджені Червонозаводським районним судом м. Харкова. Узявши в оренду квартиру, вони виготовили доручення, що дало їм право продажу квартири від імені потерпілої. Використовуючи підроблені документи, одержали в БТІ довідку-характеристику на квартиру й збиралися її продати. Випадковий прихід потерпілої в їхню відсутність, яка побачила підроблені документи у квартирі, не дав можливості їм довести злочин до кінця⁴.

Шахраї діють майже в кожній сфері людської діяльності — не могли вони обійти своєю увагою й Інтернет. Інтернет-шахрайство вимагає свого вивчення. Так, Національною лігою споживачів було проведено дослідження й визначено 10 найпопулярніших видів шахрайства в Інтернеті: 1) підроблене повідомлення з онлайн-аукціону про продаж лота, якого там немає; 2) неповне одержання товару або одержання в не-

¹ За матеріалами слідчого управління СБУ м. Києва за 2006 р.

² Кошарный Н. Мошенники и их жертвы // Служба безопасности. — 1998. — № 2. — С. 6; Шаров А. В. Расследование мошенничества в сфере оборота жилища. — М.: Юрлитинформ, 2005. — 208 с.

³ Смиян Л., Ильницкий А. Преступления на рынке недвижимости // Юридический вестник Украины. — 1997. — № 23. — 5–11 июня; Шаров А. В. Расследование мошенничества в сфере оборота жилища. — М.: Юрлитинформ, 2005. — 208 с.

⁴ Архів Червонозаводського районного суду м. Харкова за 1996 р.

належному виді; 3) «Нігерійські» гроші на зберігання; 4) неповна або перекручена поставка комп'ютерного ПО; 5) шахрайство з доступом в Інтернет, коли шахрай пропонує послуги за меншу плату; 6) витрати на кредитні картки за матеріали, які ніколи не купувалися; 7) пропозиція високоприбуткової роботи вдома; 8) авансові позики; 9) липові пропозиції угод за допомогою кредитної картки; 10) ділові пропозиції з явно завищеною оцінкою очікуваного прибутку¹.

¹ Аферы, мошенничество и обман в Интернете. – <http://www.aferizm.ru>.

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ШАХРАЙСТВА

§ 1. Спосіб шахрайства як структурний елемент криміналістичної характеристики

Криміналістична характеристика злочинів є ключовим, відправним моментом для викладу методичних рекомендацій¹. Проблеми криміналістичної характеристики злочинів, її дослідженню присвячені роботи багатьох криміналістів, що мають теоретичне та практичне значення².

¹ Герасимов И. Ф. Криминалистические характеристики преступлений в структуре частных методик // Криминалистические характеристики в методике расследования преступлений. – Свердловск, 1978. – Вып. 69. – С. 7.

² Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике. – М.: Юрид. лит., 1988. – С. 173; Возгрин И. А. Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений. – Л., 1976. – С. 6–9; Герасимов И. Ф. Криминалистические характеристики преступлений в методике расследования // Методика расследования преступлений. Общие положения: Матер. науч.-практ. конф. – Одесса, 1976. – С. 94–95; Колесниченко А. Н. Научные и правовые основы расследования отдельных видов преступлений: Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12. 00. 09 / ХЮрИ. – Х., 1967. – С. 10; Лубин А. Ф. Криминалистическая характеристика преступлений // Криминалистика: Расследование преступлений в сфере экономики: Учебник. – Н. Новгород, 1995. – С. 49–52; Образцов В. А. Некоторые вопросы криминалистической характеристики преступлений, совершаемых в народном хозяйстве // Теория и практика криминалистики и судебной экспертизы. – Саратов, 1982. – Вып. 4. – С. 75–76; Сергеева Л. А. Сущность и значение криминалистической характеристики преступлений // Руководство для следователей. – М., 1971. – С. 43; Селиванов Н. А. Криминалистические характеристики преступлений и следственные ситуации в методике расследования // Соц. законность. – 1977. – № 2. – С. 57; Яблоков Н. П. Криминалистическая характеристика преступления и типичные следственные ситуации как важные факторы разработки методики расследования преступлений // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1979. – Вып. 30. – С. 110–122; та ін.

Підходи до криміналістичної характеристики злочинів є дискусійними, вчені-криміналісти не однозначно підходять до визначення її поняття та змісту¹. Дані про злочин, що сприяють його розслідуванню, являють собою його типову модель.

На нашу думку, у структурі криміналістичної характеристики шахрайства доцільно виокремити такі елементи: способи шахрайства; обстановку вчинення злочину; особу шахрая та його жертви; предмет злочинного посягання й типові сліди злочину². У системі структурних елементів криміналістичної характеристики важливе місце посідають способи злочину.

Спосіб злочину, що відбивається у слідах-наслідках, є важливим джерелом відомостей про злочинну поведінку³. Детальний аналіз способу злочину в кримінально-правовому розумінні здійснив М. І. Панов, який пропонує під способом злочину

¹ Так, Л. А. Сергеев зазначає, що до змісту криміналістичної характеристики входять особливості способів і слідів відповідних видів злочинів, обставин, що характеризують учасників злочинів та їх злочинні зв'язки, об'єктивну сторону, час, місце, обстановку вчинення злочинів, об'єкт посягання та ін., а також взаємозв'язок зазначених чинників. І. Ф. Герасимов розглядає криміналістичну характеристику як сукупність відомостей про такі загальні, типові ознаки, обставини та інші характерні риси певного виду злочинних діянь, які мають важливе організаційне і тактичне значення для розкриття цього виду злочинів. В. Г. Танасевич і В. О. Образцов під криміналістичною характеристикою злочинів розуміють систему об'єктивних даних про механізм злочинного діяння, типові об'єкти, що відбиваються і відбиваються, взаємодіють у процесі вчинення злочину, про особливості і джерела фактичної інформації, що формується ними і має значення для вирішення завдань кримінального судочинства шляхом застосування обумовлених ними криміналістичних засобів, прийомів і методів. На думку Л. Я. Драпкіна, криміналістична характеристика злочинів – наукова категорія, в якій із достатнім ступенем конкретності описані типові ознаки і властивості подій, обстановки, способу і механізму вчинення суспільно небезпечних діянь певної класифікаційної групи, процесу створення і локалізації доказів, типологічні якості особи і поведінки винних, потерпілих, а також стійкі особливості інших об'єктів посягання.

² Таку позицію поділяють й інші криміналісти – Р. С. Белкін, І. Ф. Герасимов, О. Н. Колесниченко, В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько та інші.

³ Яблоков Н. П. Криминалистика: Учебник для вузов. – М.: БЕК, 1996. – С. 48–50.

розуміти певний порядок, метод, послідовність рухів і прийомів, застосовуваних особою в процесі вчинення суспільно небезпечного посягання на охоронювані законом суспільні відносини, поєднаним з вибіркоким використанням засобів вчинення злочину¹.

В. М. Кудрявцев визначає спосіб вчинення злочину як певний порядок, метод, послідовність рухів і прийомів, застосовуваних особою для вчинення злочину². Таке розуміння способу вчинення злочину відповідає й етимологічному значенню терміна «спосіб», під яким розуміється «спосіб дії, прийом, метод здійснення чого-небудь»³, «той або інший порядок дій, метод у виконанні якої-небудь роботи, у досягненні якої-небудь мети»⁴.

У криміналістиці існують різні підходи до визначення поняття способу злочину. Під способом злочину прийнято розуміти спосіб дії злочинця, що виражається в певній, взаємозалежній системі операцій і прийомів підготовки, вчинення й приховування злочинів⁵, систему взаємозалежних, цілеспрямованих навмисних дій щодо підготовки, вчинення, приховування злочинів, здійснюваних відповідно до обстановки та властивостей особи, а також обумовлені ними дії цілого ряду інших осіб, які необхідні для настання злочинного результату⁶.

На нашу думку, найбільш переконлива в криміналістичному значенні концепція способу вчинення злочину, запропонована О. Д. Курановою і пізніше розвинена Г. Г. Зуйковим. Під

¹ Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. – Х.: Вища школа, 1982. – С. 44.

² Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления. – М.: МГУ, 1960. – С. 71–75.

³ Ожегов С. И. Словарь русского языка / Под ред. Н. Ю. Шведовой. – М.: Русский язык, 1984. – С. 747.

⁴ Толковый словарь русского языка / Под ред. Д. Н. Ушакова. – М., 1940. – С. 448.

⁵ Колесниченко А. Н., Коновалова В. Е. Криминалистическая характеристика преступлений. – Х.: ХЮРИ, 1985. – С. 22.

⁶ Казарина А. Х. Выявление скрытых хищений путем ревизий и проверок, организуемых в процессе осуществления общего надзора прокуратуры // Выявление скрытых хищений. – М., 1981. – С. 129.

способом вчинення злочину Г. Г. Зуйков розуміє систему дій по підготовці, вчиненню й приховуванню злочину, детерміновану умовами зовнішнього середовища й психофізичних якостей особи, пов'язаними з вибіркоким використанням відповідних засобів, умов місця й часу¹. Існують й інші думки².

У криміналістичному розумінні у способі вчинення шахрайства на перший план виходять ті його інформаційні сторони, які стають результатом прояву зовні закономірностей відбиття основних властивостей обраного для досягнення злочинних цілей. У цьому зв'язку більшу цінність становлять сліди, що вказують на те, яким чином злочинець вчинив такі дії: потрапив на місце злочину, привернув увагу потерпілого, ким відрекормендувався, як здійснив обман або ввійшов у довіру.

Саме такі ознаки, що проявляються зовні, дозволяють створити основу для найбільш швидкого розпізнавання в первинних інформаційних даних у справі застосування того або іншого характерного способу вчинення шахрайства. Це відповідно допомагає точніше визначити напрямки й методи виявлення інших відсутніх даних про передбачуваний спосіб вчинення шахрайства³.

Говорячи про способи шахрайства, слід зазначити, що вони характеризуються таким набором засобів і методів, які дозволяють вчинити обман настільки переконливо, що породжують щиру довіру потерпілого, через яку й відбувається передача майна⁴. Аналіз характеру дій шахраїв дозволяє говорити про наявність типових для більшості шахрайських операцій етапів вчинення злочину, що охоплюють: підготовку до проведення

¹ Зуйков Г. Г. Криминалистическое учение о способе совершения преступления: Дис. ... д-ра юрид. наук: 12. 00. 09 / МГУ. – М., 1970. – С. 25.

² Становить інтерес думка В. Ф. Єрмоловича, який акцентує увагу на обумовленості способу вчинення злочину нормою права. Крім того, він пропонує включити до змісту способу «наслідки (які настали, можливі, очікувані) вчинення злочину». (Єрмолович В. Ф. Криминалистическая характеристика преступлений. – Минск : БГУ, 2001. – С. 53.)

³ Волохова О. В. Современные способы совершения мошенничества: особенности выявления и расследования. – М.: Юрлитинформ, 2005. – С. 42.

⁴ Давыдов А. А. Организация и тактика борьбы с мошенничеством: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / ОГУ. – М., 1990. – С. 12.

шахрайської операції, у тому числі розробку схеми операції, здійснення необхідних організаційних і технічних заходів; безпосереднє вчинення обманних дій; заволодіння майном; ухилення від відповідальності¹.

Таким чином, структуру способу злочину утворюють дії по підготовці, вчиненню й приховуванню злочину, що становлять взаємозалежний комплекс дій.

На етапі підготовки до вчинення шахрайства розробляється схема здійснення операції шахрайства, проводяться організаційні та технічні заходи, спрямовані на забезпечення можливості її практичної реалізації. При розробці схеми проведення шахрайських дій обирається оптимальний, з погляду шахраїв, варіант поведінки. Вибір схеми у всіх випадках провадиться, виходячи з її потенційної можливості, спрямованої на забезпечення злочинцем одержання певного прибутку злочинцем.

До числа організаційних заходів сучасних видів шахрайства можна віднести реєстрацію комерційного (або іншого) підприємства, відкриття рахунків у банках, оформлення оренди приміщення чи складу для зберігання товарів, надання реклами фірмою й пропонованих нею умов, наймання персоналу на роботу, встановлення необхідних ділових зв'язків і контактів на корупційній основі, пошук потенційно схильних до обману жертв (запущені боргові зобов'язання, криза збуту продукції або нестача оборотних коштів), інші заходи залежно від урахування всієї сукупності обставин вчинення злочину обраним способом².

Технічні підготовчі заходи пов'язані з виготовленням необхідних документів (бланків, печаток чи штампів, візитних карток, бланків договорів, сертифікатів, ліцензій, транспортних, складських, платіжних чи інших документів), придбанням (орендою) необхідного офісного, складського устаткування, зразків товарів чи продукції, установами необхідних адрес-

¹ Ларичев В. Д., Спирин Г. М. Коммерческое мошенничество в России. Способы совершения. Методы защиты. – М.: Экзамен, 2001. – С. 84.

² Ларичев В. Д. Мошенничество. – М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2002. – С. 21–32.

них, анкетних та інших даних осіб і підприємств для фальсифікації й підробки документів, інші заходи для технічного забезпечення дій на всіх етапах вчинення злочину¹.

Завдання підготовчого етапу полягає в створенні необхідних умов для успішного здійснення всіх заходів подальших етапів шахрайства. Єдиною організаційною основою всіх заходів підготовчого етапу вчинення шахрайства є їхнє загальне фінансування.

Другим етапом є безпосереднє вчинення обманних дій. Шахрайські дії вирізняються досить великою розмаїтістю заволодіння чужим майном за способом вчинення, сферою господарської діяльності, тривалістю здійснення, комбінації й складності застосовуваних прийомів. Тому з метою розробки та конкретизації методів виявлення, розкриття і розслідування шахрайських посягань все різноманіття способів їхнього вчинення можна звести у певні групи. Способи вчинення шахрайства можна класифікувати за цілями вчинення, тобто на що спрямовано намір: на заволодіння чужим майном або придбання права на майно².

У криміналістичній літературі робилися спроби виокремлення різних способів шахрайства та їхніх класифікацій. Зокрема, запропоновано класифікувати способи шахрайства за такими підставами:

1. Залежно від спрямованості шахрайського посягання: способи шахрайства з метою заволодіння державним майном; способи шахрайства з метою заволодіння індивідуальним майном громадян.

2. Залежно від сфери економічної діяльності: у сфері побутового обслуговування; у сфері страхування; у сфері соціального захисту; у сфері туризму; у сфері вивозу робочої сили за кордон.

¹ Ларичев В. Д., Спирин Г. М. Коммерческое мошенничество в России. Способы совершения. Методы защиты. – М.: Экзамен, 2001. – С. 85.

² Волохова О. В. Современные способы совершения мошенничества: особенности выявления и расследования / Под ред. Е. П. Ищенко. – М.: Юрлитинформ, 2005. – С. 49.

3. Залежно від характеру «відносин», які виникають між підприємствами або господарськими товариствами: фіктивне представництво; фіктивне посередництво; одержання кредитів під фіктивні проекти.

4. Залежно від тривалості злочину: одноразові; тривалі.

5. Залежно від характеру локалізації шахрайства: спрямовані на вузьке коло жертв; такі, що охоплюють велике коло населення¹.

В основу класифікації способів шахрайства може бути покладений і вид платіжного інструмента, використовуваного при проведенні розрахунків. Розрахункові операції, як відомо, здійснюються з використанням різних платіжних інструментів і форм. Кожна форма розрахунків має свої особливості й враховується шахраями при вчиненні злочинів. За цією підставою можна виокремити способи шахрайства, вчинені при розрахунках: платіжними дорученнями й акредитивами; кредитними картками; векселями².

О. В. Пахомов пропонує класифікувати способи вчинення шахрайства за суб'єктом злочину на: способи шахрайства, вчинені фізичною особою та вчинені з використанням юридичної особи³.

На нашу думку, можна класифікувати способи шахрайства залежно від відносин особи шахрая з підприємством, на майно якого посягають злочинці: з участю осіб, що перебувають у трудових відносинах з підприємством; сторонньою особою (не працівником підприємства). Також можна виокремити способи шахрайства, що вчинюються особою: раніше не засудженою; засудженою за інші злочини, передбачені КК України; засудженою за ст. 190 КК України. Залежно від того володіє шахрай спеціальними навичками чи ні, можна виокремити такі способи шахрайства: з використанням спеціальних психологічних навичок; з використанням гіпноза; без використання спеціальних навичок (див. рис. 1).

¹ Шепітько В. Ю. Особливості криміналістичної характеристики шахрайства // Вісник Академії правових наук України. – 1998. – № 2. – С. 141–144.

² Яблоков Н. П. Криміналістика. Учебник для вузов – М.: БЕК, 1996. – С. 337.

³ Пахомов А. В. Криміналістика. Краткий конспект лекций. – Воронеж, 2000. – С. 269.

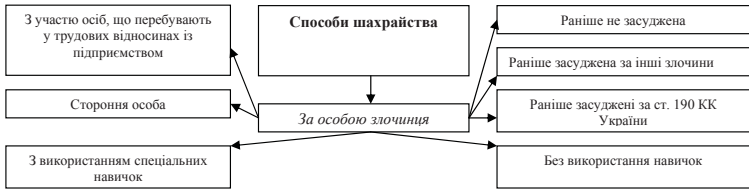

Рис. 1. Класифікація способів шахрайства за особою злочинця

Можна виокремити способи шахрайства за предметом посягання, спрямовані на заволодіння: чужим майном (державне майно; приватне майно); грошовими коштами; правом на майно (див. рис. 2).

Рис. 2. Класифікація способів шахрайства за предметом посягання

Також, ми вважаємо, що можна класифікувати способи шахрайства залежно від виду шахрайства (див. рис. 3).

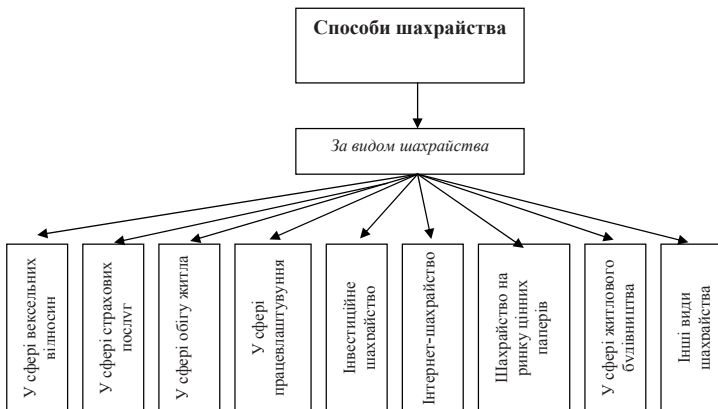

Рис. 3. Класифікація способів шахрайства за видом шахрайства

За результатами узагальнення й аналізу кримінальних справ про шахрайство, проведеного нами, встановлено, що такий спосіб, як заволодіння матеріальними коштами шляхом отримання цього майна за фальшивими документами, зустрічався у 10,5% випадків; заволодіння матеріальними коштами шляхом незаконного отримання грошових виплат — 10,2%; заволодіння майном шляхом отримання тих чи інших товарів у кредит за фальшивими документами і ухилення від сплати суми, що залишилася — 8,6%; привласнення майна, помилково відпущеного у більшій кількості чи кращої якості — 4,8%; отримання авансу за обіцянку виконати певні роботи чи за поставку товарів із подальшим ухиленням від виконання зобов'язань за угодою — 3%; поставка товару у меншій кількості, більш низької якості — 6,7%; заволодіння грошовими сумами у банківських установах шляхом використання у розрахунках між організаціями (підприємствами) фальшивих чекових документів — 8%; обман під час азартних ігор — 7,4%; шлюбні афери — 3,6%; використання грошових чи речових «ляльок» — 9%; збір «пожертвувань» — 2,4%; заволодіння матеріальними цінностями без наміру виконати зобов'язання за угодою — 14,8%; продаж виробів більш низької, ніж передбачено угодою, якості — 11%.

Розглянемо найпоширеніші способи шахрайства. Найчастіше шахраями використовується такий спосіб, як укладення нездійсненого договору. При цьому головне завдання — укладення угоди на умовах шахрая, що передбачає одержання ним у своє розпорядження матеріальних коштів й відстрочене виконання власних зобов'язань. Отримані в такий спосіб у кредит товари або кошти привласнюються, а зустрічні зобов'язання шахраєм не виконуються.

Способи, використовувані для обману потерпілого при укладанні свідомо нездійсненого договору, умовно можна розділити на дві основні групи, у межах яких шахраями використовуються численні комбінації введення в оману потерпілого: способи, що забезпечують створення переконаності у потерпілого щодо комерційного статусу шахрая та легальності

його господарської діяльності; способи, що забезпечують одержання згоди потерпілого на укладання договору на пропонувані шахраєм умовах¹.

У господарській практиці етапу проведення безпосередніх переговорів з партнером обов'язково передують стадія встановлення контактів між партнерами. На цій стадії основне завдання шахрая — це створення у жертви впевненості у тому, що вона має справу з реальним партнером, який займається підприємницькою діяльністю.

Для досягнення цієї мети шахраями використовується введення в оману жертви злочину за допомогою підроблених або фальсифікованих документів з реквізитами тих чи інших підприємств. Завдання шахраїв — укладання договору на умовах одержання товарів з відстроченою оплатою й вивозу з підприємства продукції. Шахраями вживаються додаткові заходи до неможливості встановлення істини при проведенні потерпілим найпростіших перевірочних заходів (на запити про підтвердження за зазначеною в документах адресою потерпілі одержують позитивні відповіді)².

Все частіше при реалізації даного прийому обману застосовуються різні підроблені документи, що надають можливість в одержанні грошей. З цією метою використовуються підроблені копії платіжних доручень, банківські гарантії, поручительства інших підприємств, застави та ін.

Так, головний бухгалтер одного підприємства вступив у злочинну змову зі своїм знайомим, разом вони підробили доручення на право укладання договорів від імені цього підприємства, внесли до представленого бухгалтером офіційного завіреного печаткою бланка свідомо неправдиві відомості. Надалі підставна особа укладала договори з іншими підприємствами на реалізацію продукції з відстрочкою оплати. Після того як продук-

¹ Ларичев В. Д., Спиринов Г. М. Коммерческое мошенничество в России. Способы совершения. Методы защиты. – М.: Экзамен, 2001. – С. 90.

² Волохова О. В. Современные способы совершения мошенничества: особенности выявления и расследования / Под ред. Е. П. Ищенко. – М.: Юрлитинформ, 2005. – С. 45.

ція була отримана, шахраї її продали, а гроші від її реалізації привласнили¹.

Способом такого привласнення матеріальних цінностей є укладання договору та одержання товарів з використанням підроблених доручень. В інших випадках шахраї використовують формально справжні, але за суттю фіктивні платіжні доручення. Для цього шахрай дає доручення обслуговуючому його банку перерахувати грошову суму на певну адресу й одержує копію платіжного доручення з оцінкою банку. Через невеликий проміжок часу він відкликає цю суму, а потім пред'являє копію платіжного доручення про перерахування коштів, не доводячи до відома продавця, що дана сума ним відкликана².

Вчинення обманів з використанням підроблених документів шахраї вміло використовують такі суб'єктивні чинники, як незацікавленість співробітників підприємств у ретельній перевірці партнера, незнання можливих способів обману, безтурботність, недбалість.

Введення в оману потерпілого шляхом використання зареєстрованого фіктивного підприємства. При вчиненні шахрайств фіктивні підприємства використовувалися більш ніж у 17% випадків³.

Процес вчинення шахрайських дій за допомогою фіктивних підприємств складається з таких етапів: створюється фіктивне підприємство; створене підприємство розміщує оголошення в різних засобах масової інформації про продаж різних товарів з незначним строком поставки або іншими перевагами; на оголошення відгукуються підприємства (підприємці) і укладається договір купівлі-продажу з передоплатою або авансом; грошові кошти, що надійшли, знімаються злочинцями⁴.

¹ За матеріалами слідчого управління МВС у Сумській області за 2004 р.

² Драпкин Л. Я. Криминалистические аспекты расследования и предупреждения мошенничества в кредитно-банковской сфере // Организованная преступная деятельность в финансовой, банковской и налоговой сферах. – Екатеринбург, 1998. – С. 5.

³ За матеріалами узагальнення кримінальних справ за 1998–2005 рр.

⁴ Мусиенко О. Л. О классификации способов мошенничества в сфере предпринимательства // Проблемы законности: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. – Х.: НЮАУ, 1999. – Вип. 39. – С. 161–166.

Реєстрація фіктивного підприємства дозволяє шахраям легалізуватися у сфері підприємництва. Тому даний спосіб набуває останнім часом все більшого поширення через те, що створюється додаткова переконаність у жертви в благонадійності партнера; виникає підвищений рівень безпеки шахраїв; застосовується безготівкова форма розрахунків.

Використання для вчинення обманих дій документів реально діючого господарюючого суб'єкта на перший погляд не відповідає інтересам шахрая, якого начебто легко встановити. Однак практика свідчить про значну поширеність вчинення шахрайства з використанням реально діючих підприємств. У цій ситуації шахрай має можливість увійти в довіру потенційної жертви шляхом сумлінного виконання протягом деякого часу взятих зобов'язань до одержання у своє розпорядження досить цінного майна. При цьому будь-які перевірочні процедури з боку потерпілого не дадуть позитивного результату саме через абсолютну зовнішню легальність дій шахрая. Так, у розвинених країнах період підготовки шахрайського підприємства (так зване «ударне шахрайство», при якому замовник певний час пунктуально виконує умови дрібних замовлень і дотримується належним чином умови платежу, але, ввійшовши в довіру й одержавши великі партії товарів у кредит, ховається) триває не менше шести місяців. З більш «молодими» фірмами, не відомими діловим колам, солідний бізнес вести не прийнято¹.

Певною специфікою використання реально діючого підприємства є можливість для шахраїв замаскувати свої злочинні дії під неможливість виконання взятих на себе цивільно-правових зобов'язань. Це може бути комерційний ризик, який не виправдався, або невиконання зобов'язань іншими партнерами, інші «поважні» причини.

Шахраями пропонуються різні привабливі умови поставки необхідних товарів (продукції) або залучення грошових коштів. З огляду на те, що шахраї, як правило, виступають в угодах однією зі сторін, способи введення в оману можна умовно роз-

¹ Тидеман К. Хозяйственное уголовное право и хозяйственная преступность: Пер. с нем. – М.: ВНИИ МВД РФ, 1981. – С. 63.

ділити на дві групи: ті, що гарантують виконання зобов'язань по доставці товарів, виконанню робіт або послуг — за угодами, де шахрай є одержувачем платежів; ті, що гарантують виконання зобов'язань по платежах за поставлені товари, виконані роботи або надані послуги — за угодами, де шахрай є одержувачем товарів, робіт, послуг.

Сьогодні шахраям доводиться вдаватися до додаткових способів введення в оману партнерів по угодах. З цією метою орендуються й декоруються офіси для переговорів, наймається персонал, виставляються зразки продукції, орендуються складські приміщення та вчиняються інші дії.

Шахрайство здійснюється заради вилучення чужого майна. Це основна його мета і вирішальний етап всієї операції. Способи досягнення мети варіюються залежно від обставин, характеру майна, розміру грошових сум, наявного часу тощо. За вивченими матеріалами кримінальних справ, розслідуваних за фактами заволодіння товарами шляхом шахрайства, реалізація викрадених товарів здійснювалася переважно за готівку (76%)¹.

У певних випадках шахраї намагаються приховувати злочинну діяльність. Залежно від обставин справи й уявлень про них шахрая, як правило, ним обираються такі варіанти дій: вдається до втечі (якщо дані про особу шахрая відомі); уходить «у підпілля» (якщо дані злочинця невідомі, а підприємства реєструвалися ним за підробленими документами або на підставних осіб); маскує вчинене шахрайство під ризик, що не виправдався².

Коли відомі справжні анкетні дані шахраїв, вони можуть переховуватися за кордоном.

Особливий інтерес становлять способи шахрайства, які використовуються у сфері страхування. Тут можна виокремити способи шахрайства, вчинювані при страхуванні транспортних засобів, способи шахрайства при страхуванні квартир та ін.³

¹ За матеріалами узагальнення кримінальних справ за 1998–2005 рр.

² Ларичев В. Д., Спирин Г. М. Коммерческое мошенничество в России. Способы совершения. Методы защиты. – М.: Экзамен, 2001. – С. 146.

³ Гришина Т. Мошеннические десять процентов // Коммерсант. – 2002. – № 188. – С. 18.

При страхуванні транспортних засобів використовують такі способи шахрайства: одержання страхового відшкодування вище страхової суми¹, незаконне одержання страхового відшкодування шляхом фальсифікації страхового випадку², збільшення розміру страхового відшкодування незаконним шляхом³, одержання виплат за підробленими документами без страхового випадку⁴.

При страхуванні квартир використовують такі способи: інсценування крадіжки або здійснення підпалу⁵, подвійне страхування та оформлення страхових полісів «заднім числом» після настання страхового випадку⁶.

Проведене дослідження дозволяє сформуванню узагальненої схеми класифікації способів шахрайства (див. рис. 4).

Таким чином, вивчення способів шахрайства дозволяє одержати уявлення про можливий механізм вчинення шахрайства. У кожному конкретному випадку спосіб шахрайства визначається позначеною метою, специфікою соціального середовища, навичками шахрая та іншими обставинами. Інформація про способи шахрайства має важливе значення для виявлення, розкриття та розслідування вчинених злочинів за допомогою врахування їхніх взаємозалежних ознак, а також запобігання злочинам, що вчиняються певним способом.

¹ Ганиев Х. Кого боятся страховщики // Автопилот. – 2001. – № 9. – С. 3.

² Кострова А. Как заработать миллион (Для этого достаточно обратиться в страховую компанию и попытаться ее обмануть) // Жизнь. – 2001. – № 28. – С. 4.

³ Корнеев Г. Мошенники растут вместе с рынком (Болезни роста обещают стать хроническими) // Финансовая Россия. – 2001. – № 35. – С. 19.

⁴ Богданов В. «Южурал-АСКО» обмануть не удалось // Новости о страховании – Weekly 2001. – № 29(33). – С. 24.

⁵ Ларичев В. Д. Мошенничество в сфере страховании. Предупреждение, выявление, расследование. – М.: ФБК-ПРЕСС, 1998. – 160 с.

⁶ В Вятке осудили страховых мошенников // Новости о страховании. – 2001. – № 105(572). – С. 6.

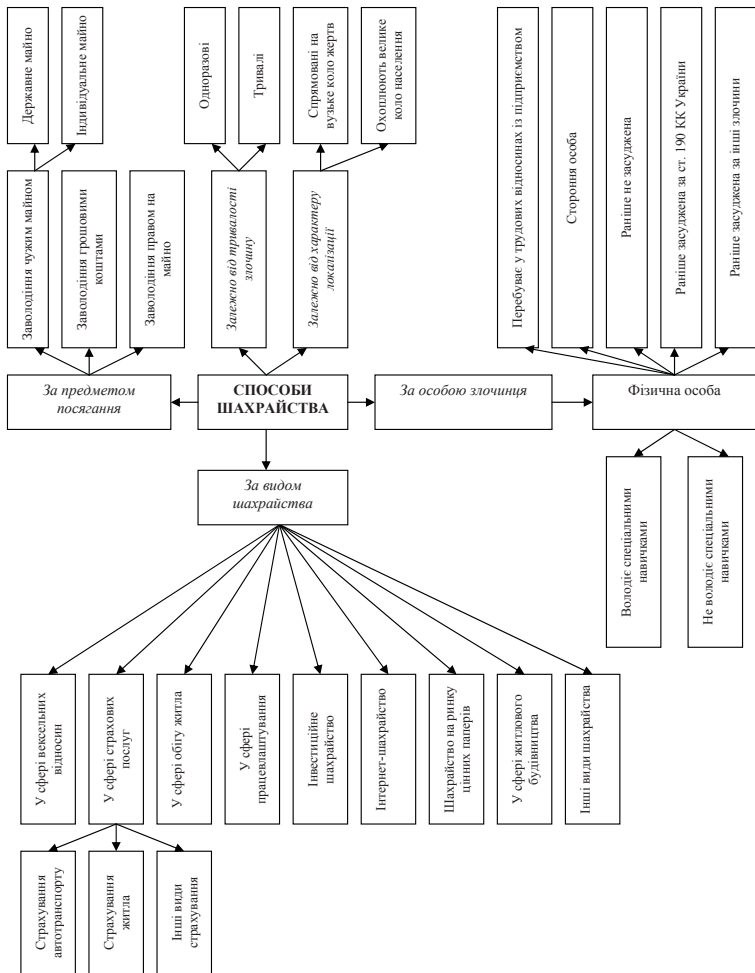

Рис. 4. Узагальнена схема класифікації способів шахрайства

§ 2. Обстановка і місце вчинення шахрайства. Часовий чинник

Важливим елементом криміналістичної характеристики злочинів є обстановка вчинення злочину. У криміналістиці до обстановки вчинення злочину відноситься система різного роду взаємодіючих між собою об'єктів, явищ і процесів, що характеризують виробничі чинники та інші умови об'єктивної реальності, які склалися в момент події злочину та в сукупності впливають на спосіб його вчинення (механізм), що виявляється в різного роду слідах, які дозволяють судити про особливості цієї системи¹.

В етимологічному розумінні обстановка визначається як сукупність умов, за яких що-небудь відбувається; умови життя кого-небудь²; положення речей, зокрема ділова обстановка, навколишнє оточення, сприятлива обставина, міжнародна обстановка³; положення, обставини, умови існування чого-небудь⁴.

У криміналістичній літературі обстановку вчинення злочину розглядають як частину матеріального середовища, що охоплює, крім ділянки території, сукупність різних предметів, поведінку учасників події, психологічні відносини між ними⁵; єдиний чинник, що визначає спосіб вчинення злочину⁶.

Однак однозначного підходу до визначення обстановки вчинення злочину в літературі немає. О. Ш. Якупов зазначає, що обстановка — це ті конкретні й специфічні об'єктивні умови, в яких відбувається суспільно небезпечне посягання⁷. Г. О. Крі-

¹ Яблоков Н. П. Исследование обстоятельств преступных нарушений правил безопасности труда. — М.: Изд-во МГУ, 1980. — С. 39.

² Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусель. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. — С. 652.

³ Русско-украинский словарь. — К., 1968. — Т. 3. — С. 120.

⁴ Ожегов С. И. Словарь русского языка / Под ред. Н. Ю. Шведовой. — М.: Русский язык, 1984. — С. 351.

⁵ Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений / Под ред. В. К. Лисиченко. — К.: Вища шк. Головное изд-во, 1988. — С. 36.

⁶ Зуйков Г. Г. Поиск по признакам способов совершения преступлений. — М., 1970. — С. 28.

⁷ Якупов А. Ш. Объективная сторона преступления // Уголовное право СССР. — К., 1984. — С. 96.

гер уважає, що обстановка — одна з умов, що використовується винним для досягнення своєї мети, або є таким збігом подій і обставин, які свідчать як про більшу, так і меншу суспільну небезпеку злочину і злочинця¹. В. М. Кудрявцев характеризує обстановку як місце, час та інші конкретні умови вчинення злочину, загально-історичну та соціально-політичну обстановку, конкретні умови життя і діяльності². Ф. Г. Бурчак і Є. Ф. Фесенко пояснюють її як сукупність передбачених законом обставин, які є зовнішнім оточенням злочинного діяння та характеризується присутністю людей або певних подій³. Н. Ф. Кузнецова розуміє під обстановкою сукупність взаємодіючих чинників (людей, матеріальних предметів, природних і соціальних процесів), в умовах яких відбувається суспільно небезпечне діяння⁴. І. М. Загородников і О. В. Наумов відносять до неї ті об'єктивні умови, в яких вчинювався злочин⁵.

Більш широке поняття обстановки викладене В. Є. Корноуховим. Він розглядає злочинну діяльність як систему, що відбивається і поєднує суб'єкт, процес (спосіб, засоби), а як таку, що відбиває — обстановку вчинення злочину, яка включає систему об'єктів, природні умови, об'єкт посягання, сферу діяльності або побуту, а також ті або інші комплекси. Процес взаємодії двох систем відбувається при певних природно-кліматичних, соціальних умовах, які визначають, по-перше, варіативність виникнення слідів злочину, по-друге, закономірності зміни слідів злочину в часі⁶.

¹ Кригер Г. А. Объективная сторона преступления // Советское уголовное право. — М., 1988. — С. 121.

² Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления // Советское уголовное право. Общая часть. — М., 1974. — С. 22–23.

³ Бурчак Ф. Г., Фесенко Е. Ф. Объективная сторона преступления // Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть общая. — К., 1985. — С. 134.

⁴ Кузнецова Н. Ф. Объективная сторона преступления // Уголовное право. Общая часть. — М., 1998. — С. 45.

⁵ Загородников Н. И. Объективная сторона преступления // Уголовное право. Часть Общая. — М., 1996. — С. 55; Наумов А. В. Объективная сторона преступления: Уголовное право. Общая часть. — М., 1996. — С. 63.

⁶ Криминалистика / Под ред. Р. С. Белкина. — М.: Норма — Инфра, 2001. — С. 45.

В. Д. Берназ до структури обстановки вчинення злочину відносить певні елементи: а) матеріальне середовище, тобто час, місце, об'єкт, макро- і мікропогодні умови; б) організаційно-управлінське середовище, тобто виробничо-функціональні об'єкти, правоохоронні елементи; в) соціально-психологічне середовище: мікроклімат у колективі за місцем роботи, ціннісну орієнтацію, психологічну обстановку за місцем проживання¹.

Зазначені елементи обстановки вчинення злочину мають різні властивості відбиття. В. К. Гавло вважає, що обстановка злочину — це система взаємозв'язку «особа суб'єкта злочину — обстановка злочину». Остання може бути сприятливою або несприятливою для суб'єкта злочину².

Обстановка являє собою свого роду поле діяльності (дій) злочинця, яке той обирає заздалегідь або виявляється в ньому випадково³. У кожному з випадків обстановка відіграє різну роль. Так, в одних сприяє вчиненню та приховуванню злочину, в інших — може мати як позитивне, так і негативне значення. При цьому поняття обстановки доповнюється особливостями вчинення злочину в умовах очевидності або неочевидності.

Г. А. Матусовський пише, що криміналістичний аспект вивчення обстановки вчинення економічних злочинів спрямований на з'ясування впливу зовнішніх умов на механізм їхнього здійснення, приховування, утворення слідів. При цьому обстановку вчинення злочину не можна зводити до сукупності безпосередніх фізичних умов, у яких діяв злочинець. Обстановка вчинення злочину охоплює більш широке коло явищ на певному об'єкті, де відбувається злочин. До таких можна віднести: 1) нормативно-правове регулювання; 2) майно, що перебуває у власності (управлінні) та його види; 3) структуру і профіль роботи підприємства, його ділові, виробничі та інші зв'язки;

¹ Берназ В. Д. К вопросу о понятии обстановки совершения краж социального имущества на морском транспорте // Криминалистика и судебная экспертиза. — К., 1985. — Вып. 3. — С. 45.

² Гавло В. К. Теоретические проблемы и практика применения методики расследования отдельных видов преступлений. — Томск, 1985. — С. 179, 184.

³ Коновалова В. Е. Убийство: искусство расследования: Монография. — Х.: Факт, 2001. — С. 30.

4) технологічний процес, характер, вид виконуваних операцій; 5) документообіг, облік, звітність, контроль, охорона; 6) склад, службове становище працівників, їх професійні й особистісні якості, ділові та інші зв'язки між ними; 7) відношення працівників до цінностей і виробничих операцій; 8) діяльність працівників; 9) наявність різного роду недоліків у діяльності, контролі, обліку, охороні¹.

Об'єктивна обстановка, що складається з різного роду взаємодіючих між собою об'єктів, явищ і процесів у певних обставинах місця й часу, є причиною, що впливає на злочинну поведінку шахрая. В одних випадках сукупність цих чинників сприяє або навіть істотно полегшує застосування тих або інших способів і прийомів шахрайства. Іноді шахраям доводиться спеціально видозмінювати або створювати більш зручні для себе умови для вчинення злочинів. Наявність типової обстановки може вказувати на застосування типових способів злочинів, що, у свою чергу, дає можливість прогнозувати дії шахрая як на етапі вчинення, так і приховування злочинного посягання і оптимально планувати на цій основі першочергові слідчі дії та оперативно-розшукові заходи².

Поняття «обстановка» співвідноситься з поняттям події, місця та часу злочину, які пов'язані певним чином з виникненням слідів на об'єктах і предметах. При сприйнятті обстановки не слід забувати, що окремі її фрагменти, як і вона в цілому, можуть бути інсценовані. Тому, оцінюючи обстановку, потрібно співвідносити дії шахрая та залишені різного роду сліди з типовими ситуаціями. М. І. Єнікеев указує, що, слідоутворення злочину йде від способу поведінки злочинця до фіксації її ознак у матеріальному середовищі. Відбиття ж злочину в криміналістичному пізнанні — від слідів у матеріальному середовищі до поведінкової системи злочинця. Слідчий вирішує складні пізнавальні завдання з моделювання певних дій зло-

¹ Матусовский Г. А. Экономические преступления. Криминалистический анализ. – Х.: Консум, 1999. – С. 80–83.

² Тищенко В. В., Аленина Н. Ю. О криминалистической характеристике мошенничества // Актуальні проблеми держави і права. – 2003. – С. 190–191.

чинця й усього злочину в цілому за окремими ознаками способу його поведінки у зовнішньому середовищі. До окремих ознак способу поведінки злочинця у зовнішньому середовищі він відносить: ціннісні орієнтації, динаміку цілеутворення (попередня обдуманість або спонтанність, імпульсивність), ознаки ситуативної обумовленості поведінки, вибіркової спрямованості його свідомості на певні групи об'єктів; індивідуальний стиль діяльності, послідовність дій і проміжних операцій, їхня системність і асистемність; що із зовнішніх обставин ретельно враховується, чим зневажає злочинець, ознаки поправочних дій та їхні особливості; рівень загального життєвого й кримінального досвіду, володіння професійними прийомами та навичками, знаряддя дії, яким надається перевага, динамічні особливості дій; здатність до вольового напруження, стабільності ціледосягнення, емоційної стабільності — нестійкості, пластичності або ригідності (прихильності до намічених планів, нездатності змінювати їх у нових обставинах), адекватності відбиття об'єктивної обстановки; ставлення злочинця до основного досягнутого результату, побічних результатів, особливості використання результатів у подальшому цілеутворенні¹.

Названі ознаки поведінки злочинця, що відбиваються в зовнішньому середовищі, при їхньому правильному аналізі та оцінці є підставами для висування версій.

Обстановка вчинення шахрайства тісно пов'язана зі способом злочину. При вчиненні шахрайства може мати місце створення злочинцем обстановки, що сприяє досягненню мети заволодіти цінностями шляхом обману або зловживання довірою. У криміналістичній літературі зазначається, що шахрай може демонструвати своє удаване знайомство із впливовими людьми (пред'являти візитні картки, фотографії, автографи), демонструвати поінформованість у певних питаннях, пропонувати дружбу, запрошувати до ресторану, розповідати про себе. Шахрайський обман також може виражатися в конклюдентних діях, які вводять потерпілого в оману щодо необхідності передачі майна.

¹ Еникеев М. И. Основы общей и юридической психологии. – М.: Юрист, 1996. – С. 385.

Такими визнаються: використання форменого одягу особою, що не має права його носити, і заволодіння на цій підставі майном; уживання продуктів під видом готовності сплатити їхню вартість; зміна зовнішнього вигляду, форми або властивостей різних предметів, видаючи їх за інші предмети з метою заволодіння майном¹.

Шахраї активно використовують сприятливу обстановку для вчинення своїх протиправних діянь. Як зазначає О. В. Волохова, у загальному значенні слова обстановка вчинення злочину — це й час, місце. Але необхідно звернути увагу на те, що розглянутий вид злочину, як правило, реалізується в місцях великого скупчення людей: на ринках, вокзалах, вулицях, в аеропортах, великих магазинах тощо. Іншими словами, у тих місцях, де люди найчастіше бувають із великими сумами грошей. З іншого боку, велике скупчення людей полегшує шахраєві вибір жертви й подальше швидке зникнення².

Однак не всі види шахрайства відбуваються в людних місцях. Так, обман при купівлі-продажу авто-, мототранспорту реалізується в присутності потерпілого та шахрая, уявне працевлаштування на роботі може відбуватися в офісі «роботодавця», купівля-продаж нерухомості — у нотаріальній конторі. Необхідно виокремлювати досить специфічні місця, де може відбуватися шахрайство. Так, при інтернет-шахрайстві таким місцем є віртуальний простір. Отже, є взаємозв'язок між елементами криміналістичної характеристики розглянутого діяння, а саме: спосіб вчинення шахрайства, його механізм обумовлюються обстановкою вчинення даного злочину.

Місце вчинення злочину, будучи одним з елементів криміналістичної характеристики, містить значний обсяг інформації, що стосується способу вчинення злочину, характеристики слідів (слідової картини), характеристики особи злочинця.

¹ Настільна книга слідчого: (Наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів) / Панов М. І., Шепітько В. Ю., Коновалова В. О. та ін. — К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. — С. 430.

² Волохова О. В. Современные способы совершения мошенничества: особенности выявления и расследования / Под ред. Е. П. Ищенко. — М.: Юрлитинформ, 2005. — С. 16.

У кримінально-правовій літературі місце вчинення злочину є факультативною ознакою об'єктивної сторони складу злочину. Однак факультативність не свідчить про його другорядну роль у розслідуванні злочину. А. Наумов і К. Акоєв указують на те, що неухвалене ставлення до встановлення цієї ознаки складу злочину спричиняє помилки в застосуванні відповідних кримінально-правових норм, а отже, може серйозно порушувати права громадян у кримінальному судочинстві¹.

У літературі немає єдиної думки стосовно визначення місця вчинення злочину. В. Є. Мельникова визначає місце вчинення злочину так: по-перше, це простір, що може бути ким-небудь або чим-небудь зайнятий, на якому що-небудь відбувається, перебуває або де може розміститися; по-друге, ділянка або місцевість на певній території². Деякі вчені також відносять до місця вчинення злочину об'єкти, на яких відбуваються суспільно небезпечні діяння³. В. Б. Малинін і О. Ф. Парфьонов, вказують, що місце вчинення злочину можна розглядати у двох взаємозалежних аспектах: у широкому значенні — як територія фізичного простору, територія, на яку поширюється юрисдикція тієї або іншої держави, і у вузькому — як просторову характеристику злочину⁴.

Стосовно такого злочину, як шахрайство, місце його вчинення має особливе значення, оскільки є джерелом певних слідів, що відображають механізм злочинної дії, взаємини злочинця та жертви. Водночас при розслідуванні шахрайства місце вчинення злочину та місце події не завжди становлять єдиний комплекс. Місце злочину одне — це місце вчинення шахрайства, а місць події, пов'язаних із цією подією, може бути декілька: місце виготовлення підроблених документів, місце транспортування вилучених матеріальних цінностей тощо.

¹ Наумов А., Акоєв К. Место совершения преступления и его уголовно-правовое значение // Советская юстиция. – 1988. – № 7. – С. 15.

² Уголовное право Российской Федерации. Общая часть: Учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. / Под ред. Б. В. Здравомыслова. – М., 1999. – С. 151.

³ Прохоров Л. А., Прохорова М. Л. Уголовное право: Учебник. – М., 1999. – С. 38.

⁴ Малинин В. Б., Парфенов А. Ф. Объективная сторона преступления. – СПб., 2004. – С. 182.

У всіх випадках дані огляду місця події, а по злочинах, при вчиненні яких у криміналістичному розумінні місця події немає, а існує лише місце того, що сталося, місце злочину зберігає цілу систему взаємозалежних ознак, що відображають подію, яка відбулася¹.

Місце вчинення злочину обирається з урахуванням можливості реалізації обраного способу злочину, предмета посягання, особи жертви. Деякі спроби шахрайства можуть реалізовуватися в декількох місцях, не пов'язаних між собою. Може йтися й про територіальне поширення якого-небудь виду шахрайства. Шахраї можуть створювати «спеціальні фірми», в яких здійснюється збирання грошей від громадян (оформлення віз або паспортів для виїзду за кордон, різні туристичні афери, підтримка клубів, побудова класичних фінансових пірамід, благодійні заходи тощо)².

Результати узагальнення й аналізу кримінальних справ про шахрайство показують, що місцем вчинення шахрайства є місце купівлі-продажу предмета посягання — 31,7%; вулиця — 16,4%; вокзали — 15,3%; посередницькі фірми — 15,1%; агентства нерухомості — 11,3%; місце проживання потерпілого — 10,2%; місце проживання злочинця — 0,4%.

Проведене узагальнення дозволяє виділити типові місця вчинення шахрайства (див. рис. 5).

¹ Коновалова В. Е. Убийство: искусство расследования: Монография. — Х.: Факт, 2001. — С. 28.

² Настільна книга слідчого: (Наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів) / Панов М. І., Шепітько В. Ю., Коновалова В. О. та ін. — К: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. — С. 430.

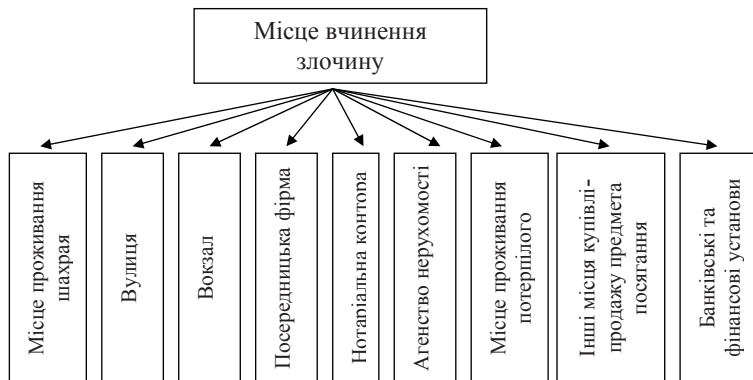

Рис. 5. Типові місця вчинення шахрайства

Вибір шахраєм місця вчинення злочину багато в чому залежить від предмета посягання. Так, специфікою цього елемента криміналістичної характеристики шахрайства у сфері обігу житла є те, що злочин, як правило, має кілька місць вчинення, а за часом воно «розмите». Іншими словами, шахрайство у сфері обігу житла складається з низки дій, які відбуваються в різних місцях і мають деяку протяжність у часі. Кожна із вчинюваних злочинцем дій становить послідовність, результатом якої буде досягнення злочинного наміру¹.

Такими місцями є місця складання та одержання документів, пов'язаних з обігом житла, які можна розглядати як з топографічної чи географічної точки зору, так і з погляду призначення приміщень. У зв'язку із цим місцями вчинення злочину є місця розташування органів нотаріату, органів державної реєстрації прав на нерухоме майно тощо. Місцями вчинення шахрайства справедливо вважати як робочі місця тих чи інших осіб, так й інші місця, де могли відбуватися певні дії.

При шахрайському посяганні на матеріальні цінності місцем вчинення злочину можуть бути складські приміщення, ринки, фінансові установи, приватні домоволодіння (або квартири). «Безпрограшні» лотереї, «лохотрони», фінансові пірамі-

¹ Шаров А. В. Расследование мошенничества в сфере оборота жилища: Учебно-практ. пособие. – М.: Юрлитинформ, 2005. – С. 20.

ди організуються та проводяться, як правило, у великих містах. У сільській місцевості майже не зустрічається такого виду шахрайства.

Певне значення для розкриття злочину має час його вчинення. Час вчинення злочину є не лише елементом криміналістичної характеристики шахрайства, але й дозволяє встановити послідовність, розвиток різних явищ і процесів у часі¹.

Дослідження проблеми часу в загальній характеристиці злочинів має багатоаспектний характер, тому що його встановлення може визначати саму можливість вчинення злочину; за який відрізок часу особа могла вчинити злочин; установити наявність професійних навичок підозрюваного; спростувати заяву про алібі та ін.²

Кримінально-правове значення час має для з'ясування періоду вчинення злочину (приміром, шахрайство відбувалося тривалий проміжок часу). Встановлення такого часу важливо для кваліфікації вчиненого та визначення міри покарання шахрая.

Час з позиції криміналістичної методики дозволяє з'ясувати черговість розвитку досліджуваних явищ і процесів. Виявлення взаємозв'язку та взаємозумовленості пов'язано зі знанням того, яка подія була раніше (або пізніше) іншої, або що вони відбувалися одночасно.

Значення часу як елемента криміналістичної характеристики визначається його вибірковістю відносно окремих категорій злочинів. У більшості випадків шахрайство відбувається в денний час. За результатами узагальнення кримінальних справ про шахрайство слідує, що шахрайство відносно фізичних осіб відбувається в денний час (77,8%). Ігрові атракціони шахраїв у літню пору працюють із 7 години ранку, а взимку — з 9 години ранку. Закінчується ж «робочий день» взимку о 16 годині, а влітку — о 19 годині. Однак у випадку, коли шахраї використовують підроблені грошові знаки, грошові або товарні «ляль-

¹ Шепітько В. Ю. Особливості криміналістичної характеристики шахрайства // Вісник Академії правових наук України. – 1998. – № 2. – С. 144.

² Коновалова В. Е. Убийство: искусство расследования: Монография. – Х.: Факт, 2001. – С. 27.

ки», банківські документи, вони обирають більш пізніший час доби. Часом вчинення шахрайства у сфері обігу житла є дата й час, протягом якого працюють органи, що видають документообігом у сфері обігу житла. Тобто це в основному будні дні, з 12 до 18 години. Іноді шахрайство відбувалося й у неробочі дні, оскільки нотаріуси ведуть прийом громадян і в ці дні¹.

Так, засуджена Червонозаводським районним судом м. Харкова К. у вечірній час прийшла до потерпілої, що дала об'яву про продаж швейної машини. Оглянувши машину, домовилися про ціну. К. розрахувалася доларами США (сума повинна була складати 100 доларів США). Коли шахрайка зникла, потерпіла помітила, що отримала дві копюри по 5 доларів США із докляними нулями. На допиті потерпіла повідомила, що ввечері вона була втомлена, увага розсіяна, а також недостатньо було світла в коридорі, де відбувся розрахунок².

Таким чином, установлення часу не лише важливе для з'ясування безлічі обставин, що сприяють розслідуванню злочинів, але й розглядається як необхідна умова вивчення причинно-наслідкових зв'язків і взаємин між елементами криміналістичної характеристики³.

§ 3. Особа шахрая та його психологічний портрет

Одним з елементів криміналістичної характеристики шахрайства є особа злочинця. В окремих криміналістичних методиках звернених до сфери економіки особа злочинця майже не досліджувалася, хоча питання, пов'язані з її вивченням, у криміналістиці активно розроблялися досить давно⁴.

¹ Волохова О. В. Современные способы совершения мошенничества: особенности выявления и расследования / Под ред. Е. П. Ищенко. – М.: Юрлитинформ, 2005. – С. 36–37.

² Архів Червонозаводського районного суду м. Харкова за 1999 р.

³ Колесниченко А. Н., Коновалова В. Е. Криминалистическая характеристика преступлений. – Х.: ХЮрИ, 1985. – С. 42.

⁴ Ведерников Н. Т. Понятие личности преступника // Вопросы предупреждения преступности. – Томск, 1967. – С. 20–22.

Особа, що вчинила злочин, є сполучною ланкою елементів криміналістичної характеристики. Це пов'язане з тим, що об'єкт злочинного посягання, спосіб вчинення злочину, виконання певних дій, залишені сліди та інше завжди обумовлені особистісними якостями злочинця. Дії, виконувані злочинцем, — це взаємозалежна система внутрішніх (психічних) і зовнішніх (динамічних) рухів¹.

Що стосується криміналістичної характеристики особи — суб'єкта вчинення шахрайства, то можна зазначити багатоплановий, різноманітний характер даного елемента характеристики, при розслідуванні та розробці якого необхідно враховувати різні чинники (психологічні, професійні, криміналістичні, правові тощо).

Відомості про особу злочинця як елемент криміналістичної характеристики становлять всі ті дані, які можуть визначати ефективні шляхи розшуку та викриття злочинця, пов'язані із цим, завдання розслідування². П. С. Дагель дає таке визначення особи злочинця: це сукупність соціально-політичних, психічних і фізичних ознак особи, яка вчинила злочин, що має кримінально-правове значення³.

С. І. Анненков, характеризуючи особу шахрая, указує, що в останні роки проблема особи злочинця привертає до себе велику увагу з боку вчених. Сутність людини як особистості насамперед полягає в тому, що вона є носієм свідомості. Отже, вплив навколишньої дійсності на особистість опосередковується її внутрішнім світом. Особистість є вираженням суспільних відносин. До поняття особистість входить психологічний склад людини, весь її спосіб життя, індивідуальні риси⁴. Особа злочинця — це особистість людини, яка навмисно або з необереж-

¹ Лысенко В. В. Расследование вымогательства. — Х.: Харків. унів. внутр. справ, 1996. — С. 33.

² Ермолович В. Ф. Криминалистическая характеристика преступлений. — Минск: Амалфея, 2001. — С. 194.

³ Дагель П. С. Учение о личности преступника в советском уголовном праве. — Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та, 1971. — С. 15.

⁴ Анненков С. И. Личность мошенника как элемент криминалистической характеристики. — М., 1972. — С. 121–123.

ності вчинила суспільно небезпечне діяння, передбачене кримінальним законом¹.

Як зазначає М. Т. Ведерніков, у розробці криміналістичної характеристики особи злочинця занадто важко виділити інформацію, що має суто криміналістичне значення, оскільки особистість — єдине цілісне явище, всі сторони якого взаємозалежні й взаємообумовлені, хоча в науковому відношенні правомірно порушувати питання про криміналістично значущі властивості особи злочинця, криміналістичний аспект у вивченні особи обвинуваченого². У цьому плані велике значення для криміналістичної характеристики злочинців мають соціально-демографічні та соціально-психологічні властивості особи злочинця. Сюди включаються відомості біографічного характеру (стать, вік, національність, освіта, сімейний стан, рід занять тощо); відомості, які характеризують прояви особи в основних сферах діяльності (участь у трудовій, громадській діяльності, поведінка в побуті й у вільний час); соціально-психологічні властивості особи (темперамент, характер, інтелект, воля, емоції).

Важливою властивістю особи злочинця, що має особливе значення для визначення криміналістичної характеристики злочину, є з'ясування ставлення даної особи до закону, її правова або нігілістична поведінка (вчинення адміністративних правопорушень (чи злочинів), наявність судимостей тощо).

Вивчення особи злочинця підтверджує можливість виявлення певних закономірностей у поведінці обвинувачених, що також може бути використане у криміналістичній методиці.

Для вивчення особи, що вчинила шахрайство, мають значення кримінологічні дані. Схема кримінологічної структури виглядає так: соціально-демографічні, кримінально-правові

¹ Личность преступника / Под ред. В. Н. Кудрявцева, Г. М. Миньковского, А. Б. Сахарова. — М., 1975. — С. 16.

² Ведерников Н. Т. Личность преступника как элемент криминалистической характеристики преступления // Криминалистическая характеристика преступления. — М., 1984. — С. 76.

ознаки, соціальні прояви в різних сферах, моральні якості, психологічні особливості¹.

До соціально-демографічних ознак належать вік, освіта, соціальний стан і рід занять, сімейний стан, належність до міського або сільського населення (матеріальне становище, житлові умови) та деякі інші дані. За матеріалами узагальнення кримінальних справ встановлено, що такі види шахрайства, як шахрайство у сфері обігу житла, у сфері страхових послуг, інвестиційне шахрайство, в більшості випадків вчинялися чоловіками — 76%. Як правило, шахраї є соціально благополучними особами, позитивно характеризуються за місцем проживання. Вік чоловіків-шахраїв: від 26 до 35 років — понад 36%, від 35 до 50—61%. Шахрайство на ринку цінних паперів, у міжнародних комерційних зв'язках, приватизації, кредитно-банківських відносинах вчиняється особами у віці від 26 до 35 років.

Такі особи мають широкий кругозір, високий інтелектуальний рівень, добре орієнтуються в економічних і юридичних питаннях. Вони є непоганими «психологами», фінансистами, досить швидко вступають у контакт із людьми, швидко реагують на будь-які зміни, що відбуваються в соціально-економічній обстановці, а також на ринку цінних паперів і в законодавчій базі. Взагалі серед шахраїв переважають чоловіки (близько 75%), але останнім часом через появу нових способів шахрайства цим злочинним ремеслом починають усе частіше займатися жінки (понад 25%)².

Кримінально-правові ознаки особи злочинця — це дані про характер вчиненого злочину, його спрямованість та мотиви, особистий або груповий характер злочинної діяльності, рядову чи організаторську роль у ній, про попередні судимості тощо. Серед шахраїв високий відсоток рецидиву (близько 56% тих, хто притягувався до відповідальності за ст. 190 КК України,

¹ Личность преступника / Ред. кол.: В. Н. Кудрявцев, Г. Н. Миньковский, А. Б. Сахаров. — М.: Юрид. лит., 1975. — С. 35; Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: Теорія і практика: У 3 кн. — К.: Вид. дім «Ін Юре», 2007. — С. 85–86.

² За матеріалами узагальнення кримінальних справ за 1998–2005 рр.

раніше вже були засуджені за такий злочин). При цьому можна говорити про стійку прихильність шахраїв до певного, «свого» способу вчинення даного діяння¹.

Так, співробітниками одного з райвідділів МВС м. Полтави був затриманий раніше засуджений за шахрайство громадянин С., працівник будівельної компанії. Користуючись довірою потерпілих, він проникав в їхні квартири, робив виміри вікон нібито з метою заміни їх на склопакети, брав завдаток у розмірі 300–500 доларів США й, не збираючись виконувати взяті зобов'язання, зникав².

Про прихильність шахраїв до «свого» способу заволодіння майном свідчить й класифікація останніх залежно від їх «спеціальності». Дана класифікація, на думку О. І. Гурова, більш різноманітна, ніж злочинська, і залежить від психології злочинця, його винахідливості. Нині існує більше 40 видів кримінально караного обману, кожний з яких має значне число підвидів або спеціальностей³.

Так, у криміналістичній літературі називають найпоширеніші спеціалізації шахраїв: шулери — карткові шахраї, що мають у своєму складі «катранників», «гусарів», «пакувальників», «підводчиків», «гонщиків»; наперстники — «крутні» (маніпулюють наперстком); ляльковики — підміна речей або грошей спеціально виготовленою «лялькою» (муляжем); разгонщики — обман при купівлі — продажу автомашин, квартир та ін.⁴

Моральні властивості та психологічні особливості проявляються в моральних рисах і якостях людини: поглядах, переконаннях, оцінках, життєвих прагненнях, ціннісних орієнтаціях. Всю розмаїтість цих якостей особи можна зрештою звести до двох моментів: 1) ставлення до різних соціальних цінностей і сторін діяльності або до власності; 2) рівень, характер і соціальна значущість її потреб.

¹ За матеріалами узагальнення кримінальних справ за 1998–2005 рр.

² За матеріалами слідчого управління МВС м. Полтави.

³ Гуров А. И. Профессиональная преступность. Прошлое и современность. – М., 1990. – С. 149–153.

⁴ Волохова О. В. Современные способы совершения мошенничества: особенности выявления и расследования. – М.: Юрлитинформ, 2005. – С. 24.

Оскільки особистість формується в процесі діяльності, то особа злочинця — це особистість людини, що вчинила не окреме правопорушення, а систему злочинних дій, тобто злочинну діяльність. Вивчення рис особи шахрая свідчить про досить високий професіоналізм, вузьку спеціалізацію, широкий кругозір та наявність правових знань.

Крім того, О. В. Волохова вказує на те, що при пізнанні особи шахрая слід звернути увагу на роль навичок і звичок, що властиві кожній людині. При розслідуванні шахрайства вивчення цих якостей має велике значення для розшуку, виявлення злочинця, тому що нерідко саме навички і звички шахрая впливають на обирає ним спосіб і механізм вчинення злочину¹.

Погляди вчених на місце навичок і звичок у системі криміналістичної характеристики злочинів рівні. Так, серед ознак, що мають самостійне криміналістичне значення, С. П. Митричев називає професійні та злочинні навички правопорушника.

Більшість учених не виокремлюють вищевказані властивості особи як структурні елементи криміналістичної характеристики². На наш погляд, дана точка зору є аргументованою і немає необхідності виокремлювати навички і звички в окремий елемент криміналістичної характеристики.

Знання звичок і навичок шахрая відіграє певну роль через те, що ці якості людини індивідуалізують її протиправне діяння, й чим специфічніше та складніше навичка, тим більше часу і зусиль потрібно на її освоєння, тим вище її криміналістична значущість³.

Для розробки розглянутого питання доцільно звернутися до психологічної класифікації осіб, що вчинили злочин, з пев-

¹ Волохова О. В. Современные способы совершения мошенничества: особенности выявления и расследования. — М.: Юрлитинформ, 2005. — С. 24.

² Белкин Р. С. Курс криминалистики: Учеб. пособ. для вузов. — 3-е изд. доп. — М., 2001. — Т. 3. — 837 с.; Чулахов В. Н. Криминалистическое исследование навыков и привычек человека. — М., 2004. — 172 с.

³ Чулахов В. Н. Криминалистическое исследование навыков и привычек человека. — М., 2004. — С. 162.

ною інтерпретацією низки її положень, зумовлених процесом перетворень, які відбуваються в економіці, сфері зовнішньоекономічної діяльності, банківській сфері¹.

Типологія особи диференціюється на відмінностях характеру антигромадської її спрямованості та ціннісних орієнтаціях, до яких належить негативне ставлення до важливих благ людської особистості. У цьому значенні злочинців слід віднести до тієї людської категорії, яку О. Ф. Лазурський назвав викривленим типом. Беручи до уваги домінуючі риси характеру («психічний зміст особистості»), він розділяє цей тип на чотири підтипи: безпристрасні, слабовільні, імпульсивні, емоційні й розташовує їх на трьох рівнях психічної активності — вищому, середньому й нижчому².

Виходячи із цього, шахраїв можна віднести до «безпристрасного» типу, які тяжіють до корисливих правопорушень. С. В. Познишев писав про «розважливих» злочинців: ніякого ідейного базису під свій злочин розважливі злочинці не підводять; вони знають, що він поганий, і їм не слід було б його робити, але їх спокушає уявний зв'язок цього злочину як засобу, з метою якої вони вирішили домогтися³.

Оскільки при вчиненні злочину шахрай входить у контакт із передбачуваною жертвою, він звичайно створює враження достойної людини, що залишає сприятливе враження. І офіс, і секретар-референт, і різного роду документація, і барвисті рекламні буклети — все повинно справляти на клієнтів особливе враження. Психологи вважають, що перше враження про людину на 38% залежить від тону голосу, на 55% — від візу-

¹ Петрова А. Е. Психологическая классификация личностей. Элементарная методика. – М., 1927. – С. 243–245; Юнг К. Г. Аналитическая психология // История зарубежной психологии. – М., 1986. – С. 165–169; Фромм Э. Человек для самого себя. Введение в психологию этики // Э. Фромм Психоанализ и этика. – М.: Дайджест, 1993. – С. 59–95.

² Лазурский А. Ф. Классификация личностей. – М. – Пг., 1923. – С. 85–193.

³ Познышев С. В. Криминальная психология. Преступные типы. – Л., 1926. – С. 245.

альних відчуттів і тільки на 7% — від того, що вона говорить¹.

Виходячи із загальних положень криміналістичної характеристики, результатів кримінологічних досліджень, необхідно виділити ті властивості особи шахрая, вивчення яких дозволяє розробити рекомендації для обрання правильного напрямку розслідування, забезпечення найбільш ефективної тактичної лінії у провадженні слідчих дій; встановити, які риси цієї особи повинні враховуватися при виявленні даного виду злочинів і їхньому розкритті.

В. Ю. Шепітько зазначає, що особа шахрая характеризується специфічним комплексом ознак. Більшість злочинців мають сильний дар уяви, вони використовують вплив і вміння переконувати людей. До особистих якостей «онуків лейтенанта Шмідта» належать хитрість, облудність, уміння привернути до себе навколишніх, знання способів підробки документів².

У криміналістичній літературі вказується, що в переважній більшості випадків шахраї певною мірою відрізняються від таких злочинців, як, наприклад, злодії, грабіжники, хулігани. Як правило, шахрайство вчиняють особи зрілого віку, що мають хитрий, виверткий розум, вміють зацікавити навколишніх, справити на них сприятливе враження. Вони мають досить добру спостережливість і швидку реакцію на обставини.

У літературних джерелах умовно шахраїв розрізняють на вісім груп: 1) «нові» шахраї, які використовують механізми ринкових відносин, можливості кредитно-банківських операцій, страхової, інвестиційної й довірчої діяльності; 2) шахраї-гастролери, що постійно роз'їжджають країною, вчиняють злочини й негайно зникають з місця вчинення злочину;

¹ Шейнов В. П. Психология обмана и мошенничества. – М.: АСТ, 2005. – 463 с.; Шиллер Г. Манипуляторы сознанием : Пер. с англ. – М., 1980. – 326 с.; Ниренберг Дж., Калеро Г. Читает человека как книгу. – М.: Экономика, 1990. – 157 с.

² Шепітько В. Ю. Особливості криміналістичної характеристики шахрайства // Вісник Академії правових наук України. – 1998. – № 2. – С. 144.

3) шахраї-гравці, які використовують азартні ігри (карткові шулери, «катали», «червоні валети» та ін.); 4) шахраї, які не мають постійного місця роботи або проживання, неодноразово були засуджені за шахрайство та інші злочини проти власності; 5) шахраї, які вчинили злочин уперше з легковажності, під впливом інших осіб або різних обставин; 6) шахраї-одиначки; 7) шахраї, що вчиняють злочин групою, у тому числі з розподілом ролей; 8) шахраї, які звичайно в минулому не були засуджені і вчиняють шахрайства, що продовжуються протягом значного часу (незаконне одержання пенсій)¹.

Можливо виділити ще декілька груп шахраїв, а саме: шахраї, що вчиняють злочин з використанням електронно-обчислювальної техніки, та інтернет-шахраїв.

Цікаву класифікацію шахраїв наводить Ю. М. Антонян. Він поділяє всіх шахраїв за соціальним станом на три категорії:

- 1) керівники державних і комерційних структур;
- 2) юридичні та економічні працівники цих структур;
- 3) особи, що ніде не працюють або займають посади, пов'язані з виконанням фізичної роботи².

Шахрайство, як правило, у більшості випадків це індивідуальна злочинна діяльність. Організована шахрайська діяльність характерна, насамперед, для ігрових способів обману. Як зазначає О. І. Гуров, шулерське середовище залежно від місця в ієрархії та функціональних ролей поділяється на чотири категорії: 1) «катранщики», які грають на значні суми; 2) «гусари», які обігрують громадян у поїздах, на пляжах і в інших громадських місцях; 3) «жуки», які забезпечують дотримання норм поведінки членів злочинних груп, співучасників; 4) «наковщики», які обі-

¹ Карелов Ю. Ф. Расследование мошенничества: Лекции. – Ташкент: НИ и РИО Ташкенской высшей школы МВД СССР, 1981. – С. 8; Лукашев В. А. Предотвращение и раскрытие мошенничества: Учебное пособие. – М.: Учебно-методический кабинет МВД СССР, 1977. – С. 18–19; Руководство для следователей. – 2-е изд. – М.: Юрид. лит., 1982. – Ч. 2. – С. 366–376; Шепітько В. Ю. Особливості криміналістичної характеристики шахрайства // Вісник Академії правових наук України. – 1998. – № 2. – С. 145.

² Антонян Ю. М. Личность корыстного преступника. – Томск, 1989. – С. 11.

грають партнерів сам на сам. До організованих груп шулерів приєднуються лихварі та перекупники. Перші позичають гроші для гри, інші скуповують борги під відсотки¹.

Шахрайства, що вчиняються злочинними групами, є більш небезпечними злочинами, тому що вони відрізняються організованістю й, як правило, не обмежуються одним епізодом, а діють протягом тривалого часу. Вчинення злочинів групою шахраїв вносить певну специфіку в механізм та інші складові кримінальної діяльності, а головне спричиняє, як правило, більш тяжкі наслідки².

Специфічну структуру мають організовані злочинні групи, що вчиняють шахрайство. Рольова диференціація членів таких угруповань заздалегідь планується. Так, у Харкові була створена організована злочинна група (далі ОЗГ), діяльність якої була спрямована на заволодіння чужим майном громадян шляхом обману. В групу входили А., К., С., З. та інші особи, яких очолив Д. Учасниками ОЗГ був вироблений типовий сценарій вчинення злочинів із чітко розподіленими ролями. Сутність обману полягала в затягуванні до гри. Зокрема, «поздоровляючий» представлявся агентом вдуманого магазину з продажу побутової техніки, вручав прохожим жетони і запрошував до участі в розіграві грошових призів зазначеного магазину, а коли хто-небудь із громадян погоджувався на участь у грі, він підводив його до іншого співучасника – «нижнього», тобто до особи, яка вела вдуману гру і повідомляла громадянина про те, що номер його жетона є виграшним. У цей час до них підходив наступний гравець із числа «бригади», який мав назву «сварний». Надавалося пояснення, що виграш може бути розподілений між учасниками гри. У зв'язку з тим, що виграш випадав на два номери, «нижній» повинен був нібито додати «супер-приз» в сумі 50 грн., і повідомити, що всі грошові кошти тепер, зможе забрати тільки той, хто методом аукціону, внесе більшу суму

¹ Гуров А. И. Профессиональная преступность: Прошлое и современность. – М.: Юрид. лит., 1990. – С. 150.

² Быков В. М. Преступная группа: Криминалистические проблемы. – Ташкент, 1991. – 148 с.

грошей. Далі за сценарієм «сварний» вносив мінімальну суму грошових коштів, як правило не більше 1–2 грн., «нижній», підбурюючи громадянина до гри, переконував його внести гроші в сумі мінімально перебільшуючи ставку першого гравця, тобто «сварного». Під час гри за діями «нижнього», «сварного» та інших учасників вів спостереження «бригадир», а також «той, хто відводить» та «проводжає»¹.

§ 4. Предмет злочинного посягання

Важливим елементом криміналістичної характеристики є предмет злочинного посягання. Предмет злочинного посягання являє собою такий предмет (об'єкт, річ навколишнього світу), на який впливає злочинець з метою досягнення результату своєї діяльності. При вчиненні злочину шахрай може впливати на дуже велику кількість різних предметів. Незважаючи на те, що шахрай впливає на багато предметів навколо нього, предметом злочинного посягання буде лише майно, яким він заволодів. Предметом посягання при шахрайстві можуть бути різні матеріальні цінності, грошові кошти, право на майно. Термін «майно» при розслідуванні шахрайства розглядається у широкому значенні². Він охоплює гроші, цінні папери, товари, сировину, напівфабрикати тощо.

Поняттям «майно» можуть охоплюватися речі, гроші й цінні папери. Нарешті, у поняття майна входить вся сукупність наявних речей, грошей, цінних паперів, майнових прав, а також обов'язків суб'єкта. У зв'язку із цим при застосуванні відповідних норм потрібно щораз усвідомлювати значення терміна «майно»³.

¹ Варцаба В. М. Розслідування злочинів організованих злочинних груп: проблеми тактики та психології: Наук.-практ. посіб. – Ужгород: Карпати, 2005. – С. 48–49.

² Селиванов Н. А. Расследование мошенничества: Руководство для следователей / Под ред. Н. А. Селиванова, В. А. Снеткова. – М., 1997. – С. 510.

³ Сергеев А. П. Объекты гражданских прав // Гражданское право. – Ч. 1. – СПб.: ТЕИС, 1996. – С. 189.

Результати узагальнення та аналізу кримінальних справ про шахрайство показують, що предметом шахрайства в 66,8% випадків від загальної кількості справ про шахрайство є грошові кошти (гривні, долари США, російські рублі та євро), квартири та будинки — 9,7%, вироби з дорогоцінних металів — 12,3%, побутова техніка — 7,1%, оргтехніка — 4,5%, сільськогосподарська продукція — 6,4%, паливно-мастильні матеріали — 5,8% земельні ділянки — 0,8%, автотранспорт — 4,2%, цінні папери — 2,4%.

Наведені показники свідчать про широту діапазону предметів злочинного посягання. Разом з тим існує й низка чинників, що впливають на обрання предмета злочинного посягання. До таких чинників можна віднести:

1) *спосіб шахрайства, що використовує злочинець*, — більшість способів розраховані на заволодіння саме грошовими коштами;

2) *економічна доцільність* — предмет шахрайства зумовлений зростанням номінальної вартості певної продукції.

3) *споживча цінність* — предметом шахрайства є не будь-яка річ, а саме та, яка відповідає інтересам та потребам злочинця. На вибір предмета злочинного посягання в більшості випадків впливає наявність можливості швидко використати матеріальні цінності, якими заволодів шахрай.

У кримінальному праві та судово-слідчій практиці вироблена система ознак майна як обов'язкового елемента будь-якого заволодіння майном¹: фізична ознака — матеріальність предмета шахрайського посягання. Не можуть бути предметом шахрайства як майнового злочину ідеї, погляди, інформація, тепло та інші види енергії; економічна ознака — предметом заволодіння може бути тільки річ, що має певну економічну цінність. Тому не можуть бути предметом шахрайського по-

¹ До визначення заволодіння віднесено шість ознак: 1) чуже майно; 2) його вилучення й (або) звернення на користь винної або іншої особи; 3) протиправність; 4) безплатність; 5) заподіяння збитку власникові або іншому володільцю; 6) корислива мета (див.: Гаухман Л. Д., Максимов С. В. Ответственность за преступления против собственности. — М.: ЮрИнфоР, 1997. — С. 23).

сягання речі, що практично втратили господарську цінність, або природні об'єкти, в які не вкладена праця людини; юридична ознака — предметом заволодіння може бути лише чуже майно¹. Чужим визнається майно, власником якого є не особа, винна у шахрайстві, а інший громадянин або юридична особа.

Шахрайство може виражатися й у придбанні права на чуже майно. На відміну від заволодіння, законодавчого визначення поняття «придбання права на майно» немає.

Цивільний кодекс України визначає особливості придбання й припинення права власності на майно, володіння, користування й розпорядження ним залежно від того, перебуває майно у власності громадян або юридичних осіб, установлює підстави придбання права власності на нову річ, плоди, майно реорганізованої юридичної особи, знову створюване нерухоме майно тощо. Це правомірні особливості й підстави набуття права власності.

Особа, що вчиняє шахрайство, набуває право на майно свідомо незаконним шляхом. При цьому особа, що набула право на майно таким чином, юридично власником майна не стає. Не можна придбати право власності злочинним шляхом. Власником можна стати лише з підстав, зазначених у цивільному законодавстві України. У такий спосіб набуття права на майно не спричиняє втрати потерпілим права власності на це майно. Саме цим пояснюється, чому в законодавчому визначенні шахрайства говориться про набуття права на чуже майно, а не про набуття права власності на чуже майно. Придбанню права на майно притаманна більшість ознак, характерних для заволодіння чужим майном, зокрема, чуже майно, протиправність, безплатність, заподіяння збитку власникові або іншому володільцю майна, корислива мета².

Відмінність полягає в такій ознаці, характерній для шахрайства шляхом заволодіння, як вилучення та (або) звернення на користь винної або інших осіб.

¹ Кримінальне право України: Особлива частина: Підручник / Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, С. Я. Лихова та інші / За ред. П. С. Матишевського. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – С. 293–297.

² Ларичев В. Д., Спирин Г. М. Коммерческое мошенничество в России. – М.: Экзамен, 2001. – С. 61.

Одне із значень слова «придбати» означає «ставати власником чого-небудь, переважно купуючи»¹. Таким чином, шахрай у результаті вчинення протиправних діянь стає власником права на чуже майно. Набуваючи таке право, він має можливість надалі вилучити його й звернути на свою користь або на користь інших осіб. В цьому випадку йдеться про момент закінчення шахрайства, вчиненого шляхом придбання права на чуже майно. Це питання вирішується неоднозначно. Ю. І. Ляпунов вважає, що з моменту одержання шахраєм документа, на підставі володіння яким він набуває право на майно, злочин визнається закінченим незалежно від того, чи вдалося шахраєві одержати по ньому відповідне майно в натурі або в грошовому вираженні². Такої ж думки дотримується й Г. О. Крігер: згадування про право на чуже майно, окремі правомочності на майно має значення для уточнення моменту закінчення злочину. Заволодівши правом на майно, винний тим самим заволодіває й самим майном³.

На думку Г. М. Борзенкова й І. М. Тяжкової, придбання права на майно є або готуванням до подальшого заволоніння майном, або протиправним чином створює видимість законного володіння майном, що вже перебуває у володінні винного. Заволодівши правом на майно, злочинець тим самим заволодіває й самим майном, тобто вчиняє розкрадання⁴. С. В. Косих пише, що придбання права на майно є, як правило, готуванням до заволоніння шляхом шахрайства, хоча не виключається можливість іншого розвитку злочинної діяльності, що слід ураховувати при кваліфікації діяння⁵. Однак це суперечить буквальному тлумаченню тексту ст. 190 КК України.

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укл. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. – С. 930.

² Коментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. Особенная часть / Под ред. Ю. И. Скуратова, В. Н. Лебедева. – М., 1996. – С. 128.

³ Коментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / Под ред. А. В. Наумова. – М., 1997. – С. 407.

⁴ Коментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / Под ред. Н. Ф. Кузнецовой. – М., 1998. – С. 375–376.

⁵ Косых С. В. Мошенничество и борьба с ним (уголовно-правовое и криминологическое исследование на материалах транспорта): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12. 00. 08 / МГУ. – М., 1990. – С. 10.

У правознавстві представлені три підходи до розуміння «придбання права на майно» при шахрайстві: 1. Найбільш широке розуміння пов'язане з ототожненням «права на майно» із цивільно-правовим «майновим правом». До майнових прав належать цивільні права, що мають економічний зміст (включаючи, наприклад, право на проїзд у транспортному засобі, право користуватися послугами телефонного або іншого зв'язку тощо). Таке розуміння (з істотним застереженням, що йшлося не про «право на майно», а про «право по майну») характерно для російського правознавства й законодавства до революції 1917 р.¹ Сьогодні таке тлумачення неприйнятне, оскільки закон прямо говорить не про «майнове право» («право по майну»), а про «право на майно». Закон, таким чином, містить пряму вказівку на об'єкт права як на «майно». Самі по собі роботи, послуги, результати творчої діяльності майном не є, хоча права на них і входять до складу майна.

2. Найбільш вузьке розуміння «права на майно» пов'язане з розумінням шахрайства як заволодіння чужим майном (поряд із крадіжкою, грабежем і розбоєм). Так, Г. О. Крігер, зазначає, що при заволодінні чужим майном шляхом шахрайства обман або зловживання довірою повинні бути саме засобами для злочинного заволодіння майном². «Право на майно» у цьому значенні охоплює право власності на річ, а також будь-яке зобов'язальне право на одержання речі у фактичне володіння (наприклад, право вимоги до банку)³. Відповідно «придбання права на майно» виражається в оформленні права власності на річ або в придбанні будь-якого іншого права, що дозволяє злочинцеві в майбутньому заволодіти річчю.

¹ Клепицкий И. А. Недвижимость как предмет хищения и вымогательства // Государство и право. – 2000. – № 12. – С. 13.

² Кригер Г. А. Квалификация хищений социалистического имущества. – М.: Юрид. лит., 1974. – С. 149.

³ Цю точку зору підтримує, однак не зовсім точно трактує П. С. Яні, який, посилаючись на Г. Н. Борзенкова, зазначає, що «шахрайське... заволодіння безготівковими коштами» слід «розцінювати» як «неправомірне заволодіння майновими правами зобов'язального характеру» (Яні П. С. Экономические и служебные преступления. – М., 1997. – С. 93).

3. Третя концепція «права на майно» вироблена судовою практикою в результаті буквального тлумачення закону. Основна відмінність цієї концепції від попередньої в тому, що поняття «права на майно» обіймає усяке право на майно в значенні речі, включаючи як речові, так і зобов'язальні права

Спірним є й питання, що є предметом злочину при шахрайстві у вигляді придбання права на майно. З цієї проблеми є багато різних думок. Ю. І. Ляпунов вважає, що предметом шахрайства, крім майна, є право на чуже майно як юридична категорія. На його думку, воно може бути закріплене в різних документах, наприклад, в заповіті, страховому полісі, дорученні на одержання тих або інших цінностей, у різних видах цінних паперів¹.

Подібну думку з цього приводу висловлює Г. О. Крігер. В одному випадку він говорить, що предметом шахрайства може бути не лише майно, але й право на нього (наприклад, винний може заволодіти правом користування житлом)². В іншому випадку він уточнює, що не можна визнавати предметом злочинів проти власності документи, що не мають конкретної вартості, а містять лише право на одержання майна (квитанція на багаж, товарні чеки, жетони, номерки тощо)³.

Аналогічну точку зору висловлює й О. І. Рарог: не можуть бути предметом заволодіння майном «різні накладні, що дають право на одержання майна, тому що самі по собі вони не становлять матеріальної цінності»⁴. На думку Л. Д. Гаухмана, у такому різновиді шахрайства, як придбання права на майно, предмет злочину відсутній⁵.

¹ Коментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. Особенная часть / Под ред. Ю. И. Скуратова, В. Н. Лебедева. – М., 1996. – С. 128.

² Коментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / Под ред. А. В. Наумова. – М., 1997. – С. 407.

³ Российское уголовное право. Особенная часть / Под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. – М.: Юристъ, 1997. – С. 141.

⁴ Уголовное право Российской Федерации. Особенная часть: Учебник / Отв. ред. Б. Д. Здравомыслов. – М.: Юристъ, 1999. – С. 138.

⁵ Гаухман Л. Д., Максимов С. В. Ответственность за преступления против собственности. – М.: ЮрИнфоР, 1997. – С. 65.

Специфічним предметом шахрайства є нерухомість, оскільки вона не є предметом крадіжки, грабежу й розбою, тому що саме по собі захоплення нерухомості без оформлення прав на неї не може розглядатися як розкрадання.

Протягом тривалого часу під предметом шахрайства найчастіше розумілося рухоме майно. При цьому вказувалося, що непрямо шахрайство може посягати й на нерухомість¹. Лише останнім часом в юридичній літературі предмет цього злочину став трактуватися як рухоме, так і нерухоме майно².

Само по собі відновлення у вітчизняному праві поділу речей на рухомі й нерухомі, а також повсюдне поширення цього поділу вказують на істотні їхні відмінності. Серед істотних ознак нерухомості можна назвати: 1) особливий (відкритий, публічний) характер володіння нерухомістю; 2) особливий порядок зміцнення прав на нерухомість.

Таким чином, неправомірне придбання нерухомості можливе в результаті звернення чужого майна на користь винної або іншої особи тільки шляхом «придбання» (тобто оформлення) права на рухому річ³.

Криміналістична значущість вивчення предмета посягання обумовлена насамперед тим, що вплив шахрая на той або інший об'єкт пов'язаний з виникненням різних змін. Ці зміни локалізуються: 1) на місці злочину; 2) на самому предметі, його частинах; 3) у місцях подальшого його перебування, укриття чи реалізації; 4) на шахраї (його тілі, одязі та ін.); 5) на знаряддях злочину, технічних засобах, що використовував злочинець.

¹ Решетников Ф. М. Буржуазное уголовное право – орудие защиты частной собственности. – М.: ВНИИ проблем укрепления законности и правопорядка, 1982. – С. 85.

² Gauthier P., Laurent B. Droit penal des affaires. – Paris. 1989. – P. 207.

³ Тісний зв'язок між «придбанням права на майно» при шахрайстві і «звернення його на користь винного» в розумінні заволодіння не лише повністю очевидна в правовій теорії, але й безпосередньо впливає з потреб юридичної практики (Успенский А. О недостатках определения некоторых форм хищения в новом УК // Законность. – 1997. – № 2. – С. 34; Кочои С. М. Ответственность за корыстные преступления против собственности. – М., 1998. – С. 74).

Специфіка предмета злочинного посягання слугує підставою для встановлення кореляційних зв'язків між ним та такими елементами криміналістичної характеристики шахрайства, як обстановка, спосіб вчинення злочину та типові сліди.

■ § 5. Особа жертви

Криміналістичне вчення про жертву є достатньо новим і перспективним напрямком. У криміналістиці приділялася певна увага вивченню особи жертви¹.

Слова «жертва», «потерпілий», «постраждалий» розглядаються в українській мові як синоніми. Однак уживаються вони не завжди рівнозначно. Слово «жертва» — поняття більше ємне, що має безліч різних відтінків, у тому числі й релігійного характеру². Воно означає людину, що постраждала або загинула від нещасного випадку, від руки ворога; той, над ким знущаються, проявляють насилля; той, хто переживає, терпить різні неприємності від когось-небудь, чого-небудь³, негативних життєвих обставин або нещасного випадку⁴. «Потерпілий» —

¹ Центров Е. Е. Криминалистическое учение о потерпевшем. — М.: Изд-во МГУ, 1988. — 160 с.; Матюшкова Т. П. Деякі питання криміналістичного вивчення особи потерпілої в методиці розслідування насильницьких злочинів // Вісник Національного університету внутрішніх справ. — Вип. 20. — Х.: Нац. ун-т внутр. справ, 2002. — С. 52–55; Вандышев В. В. Изучение личности потерпевшего в процессе расследования. — Л.: ЛВК МВД СССР, 1989. — 92 с.; Костенко М. В. Особа потерпілого як елемент криміналістичної характеристики вбивств на замовлення // Актуальні проблеми криміналістики: Матеріали міжнар. наук.-практ. конфер. — Х.: Гриф, 2003. — С. 144–146; Сандрачук А. А. Характеристика особистості злочинця та потерпілого по справах про шахрайство з об'єктами нерухомості, які знаходяться у приватній власності // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ. — Вип. 2. — Луганськ: Луган. держ. ун-т внутр. справ, 2007. — С. 178–181.

² Центров Е. Е. Криминалистическое учение о потерпевшем. — М.: Изд-во Московского ун-та, 1988. — С. 35.

³ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і глов. ред. В. Т. Бусель. — К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. — С. 274.

⁴ Полушинский В. И. Правовые основы учения о жертве. — Горький, 1979. — С. 7–16; Франк Л. В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии. — Душанбе: Ирфон, 1977. — С. 8–11.

той, хто зазнав чогось тяжкого, неприємного, дістав фізичну або моральну травму; людина, що дістала фізичну травму, зазнала матеріальних втрат, кривди¹. Термін «постраждалий» обраний законодавцем для позначення особи, що постраждала від злочину. «Постраждалий» — той, хто постраждав, зазнав неприємностей, матеріальних збитків, фізичної травми².

Поняття «жертва злочину» у кримінально-правовому значенні не може бути рівнозначно поняттю «потерпілий від злочину». З погляду кримінально-правового закону особа стає повноправним суб'єктом кримінально-процесуальної діяльності потерпілим лише після винесення відповідної постанови або ухвали.

Криміналістичне вивчення особи жертви не може не виходити з особливого правового статусу потерпілого від злочину, його положення як суб'єкта кримінально-процесуальної діяльності, наділеного широкими правами, що дозволяють йому брати активну участь у розкритті злочину й викритті злочинця. Специфічність же криміналістичного вивчення полягає в тому, що його об'єктом не обов'язково є особа, визнана відповідною постановою або ухвалою потерпілим. У зв'язку із цим заслуговує на увагу думка Л. В. Франка, який вважав, що віктимологічні дослідження не можуть обмежуватися дослідженням лише тих осіб, які визнані потерпілими компетентними органами³.

В юридичній літературі не склалося єдиної думки про обсяг понять «жертва злочину» і «потерпілий». Так, на думку М. С. Строговича, «потерпілим може бути як фізична особа-громадянин, так і юридична особа-організація, підприємство, установа»⁴. П. С. Елькінд зазначає, що як «жертва злочину» може виступа-

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусель. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. – С. 903.

² Там само. – С. 899.

³ Франк Л. В. Виктимология и виктимность: Учеб. пособ. – Душанбе, 1972. – С. 32.

⁴ Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса. – Т. 1. – М.: Наука, 1968. – С. 253.

ти і фізична, і юридична особа, «потерпілій» — тільки фізична особа (громадянин)¹. З погляду криміналістичної віктимології під жертвою злочину, постраждалим від злочину, потерпілим розуміється будь-яка фізична особа, якій злочином заподіяна моральна, фізична або майнова шкода незалежно від того, винесена чи не винесена відповідна постанова про визнання такої особи потерпілим².

Криміналістичне вчення про жертву являє собою систему криміналістичних теоретичних і практичних знань про особу, що постраждала від злочину. Жертва злочину, будучи об'єктом спеціального криміналістичного дослідження, вивчається і як джерело криміналістичної інформації. У цій якості вона постає перед нами: по-перше, як об'єкт, що характеризується певними фізичними і біологічними (психофізіологічними, соматичними) ознаками, які відповідають підсистемам функціонально-динамічних, морфологічних і субстанціональних елементів, що виділяються у структурі жертви злочину³; по-друге, як суб'єкт, що має набір особистісних якостей і властивостей (психологічного, соціально-психологічного характеру), що сприймає й передає інформацію, яка може мати доказове значення.

Однак жертва шахрайства становить інтерес не лише як джерело особистої доказової інформації, тобто не лише як суб'єкт, який повідомляє про те, що відбулося, але і як фізичний об'єкт, що вносить певні зміни в навколишнє оточення або може нести на собі (тілі, одязі) чи на наявних при ньому предметах і засобах різні сліди, виявлення й дослідження яких дозволяє одержати важливу в доказовому відношенні інформацію.

Як об'єкт, що має фізичні, біологічні якості й властивості, жертва злочину вивчається в її взаємодіях і взаємозв'язках з матеріальним середовищем місця події, особою або особами,

¹ Элькин П. С. Виктимологический аспект охраны прав личности в уголовном судопроизводстве // Проблемы уголовного статуса личности в уголовном процессе. – Саратов, 1981. – С. 90–91.

² Центров Е. Е. Криминалистическое учение о потерпевшем. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1988. – С. 37.

³ Колдин В. Я. Идентификация при расследовании преступлений. – М., 1978. – С. 26.

що вчинили злочин, та іншими об'єктами. Своєрідність положення жертви в системі об'єктів, що утворюють сліди, визначає й специфічність положення її слідів у загальній сукупній системі слідів, що виникають у результаті вчинення злочину¹.

Водночас жертва злочину вивчається в системі елементів, що становлять структуру криміналістичної характеристики злочину. Виявлення типології взаємних зв'язків місця, часу, способу вчинення та приховування злочину, обраних злочинцем знарядь і засобів, а також характеру відносин злочинця й жертви, їхнього віку, статі та інших особистісних особливостей дозволяє від установлення деякої сукупності елементів і їхнього взаємозв'язку переходити з більшою або меншою ймовірністю до встановлення ознак відсутніх (невдомих органу слідства) елементів. Причому дані про жертву злочину є вихідними. На їхній основі з урахуванням інформації про особливості місця події, способу вчинення злочину можна будувати типові версії про мотиви й суб'єкт злочину, його стосунки з потерпілим².

Жертва злочину вивчається також у системі зв'язків, особистих стосунків, що склалися в найближчому соціальному оточенні (з рідними, близькими, друзями, знайомими). Виявлення своєрідності психології жертви (характеру, інтелекту, схильностей, інтересів, емоційних якостей та інших психічних особливостей), її положення в системі зв'язків і взаємин з іншими особами дозволяє простежити вчинення злочинного посягання в розвитку.

При виділенні в структурі жертви злочину підсистеми психічних, соціально-психологічних елементів вона вивчається як особистість, що перетерпіла в результаті злочинного посягання, нанесеної їй фізичної, майнової або моральної шкоди, як певні

¹ Криминалистика социалистических стран / Под ред. В. Я. Колдина. – М., 1986. – С. 307.

² Див.: Видонов Л. Г. Криминалистические характеристики жертв убийства и их значение в построении версии о преступнике // Криминалистическая виктимология (вопросы теории и практики). – Иркутск, 1980. – С. 53–60; Селиванов Н. А. Советская криминалистика: система понятий. – М.: Юрид. лит., 1982. – С. 128–134.

зміни, які впливають на обсяг та якість одержуваної інформації. Своєрідність особи жертви, її положення в системі особистих відносин (мікросередовищі), взаємин з особою або особами, що вчинили злочин, а також особливості оцінки злочину і його різних наслідків як самим потерпілим, так і його найближчим соціальним оточенням обумовлюють або можуть обумовлювати якість і стабільність показань потерпілого, його ставлення до процесу розслідування. Потерпілий може активно сприяти слідству, займати нейтральну або пасивну позицію або активно протидіяти встановленню істини в справі¹.

У системах взаємозв'язків жертви злочину особливе місце посідає її зв'язок з особою злочинця. Знання особливостей такого зв'язку при урахуванні інших елементів дозволяє одержати необхідну інформацію для розкриття злочину.

У багатьох випадках при вчиненні шахрайства, особливо при його підготовці, злочинець, оцінюючи реальну ситуацію, в якій йому доведеться діяти або в якій він уже діє, не може не враховувати вік, стать, фізичну силу, інтелектуальні можливості та інші особисті властивості потерпілого.

Способи вчинення злочину, у тому числі місце, час, наряддя та інші пристосування й засоби, обираються злочинцем з урахуванням можливої фізичної й інтелектуальної протидії з боку потерпілого. Дії злочинця та відповідні активні або пасивні дії потерпілого, оскільки вони відбуваються в певному матеріальному середовищі, відбиваються у вигляді слідів, що свідчать як про саму подію злочину, так і про зв'язки й взаємовідносини злочинця і потерпілого².

Зв'язок «злочинець–потерпілий» виникає як наслідок розвитку злочинної події та дій особи, що вчинила злочин, її взаємодії з жертвою посягання. Акт злочинного посягання перетворює існуючий до цього зв'язок даних осіб (який мав особистий, побутовий або інший характер) у зв'язок кримінальний.

¹ Криминалистика социалистических стран / Под ред. В. Я. Колдина. – М., 1986. – С. 307–308.

² Центров Е. Е. Криминалистическое учение о потерпевшем. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1988. – С. 59.

У випадках коли злочинець і потерпілий (жертва злочину) до посягання не зустрічалися, не були знайомі, в основі розвитку зв'язку лежить лише факт вчинення злочину.

Зв'язок жертви й злочинця не є однотипним. Тут можна виділити різні рівні, різноманітні типи зв'язку злочинця і його жертв. Л. В. Франк зазначає, що деталізація суб'єктивного зв'язку між потерпілим і злочинцем має бути багатоступінчастою, повинні бути уточнені найтонші перехідні грані¹.

Однією з важливих підстав при розмежуванні типів зв'язків є характер соціальних контактів, що існували до вчинення злочину між злочинцем і жертвою. Відповідно до цього критерію залежно від ступеня близькості, інтенсивності й тривалості відносин зі злочинцем потерпілі підрозділяються на три групи: 1) особи, що перебувають зі злочинцем у різних відносинах споріднення, свояцтва, а також у фактичних шлюбних відносинах; 2) знайомі: а) за місцем проживання, місцем народження; б) по спільній роботі, навчанню, службі в армії, громадській діяльності, спільному проведенню відпочинку й дозвілля; в) по випадкових зустрічах на вулиці, у клубах, дискотеках; г) у результаті участі в злочинній діяльності; г) інші знайомі. Ця група характеризується різними параметрами знайомства, що може бути: очне, заочне (по описах знайомих, по листуванню); тривале, короткочасне; близьке (друзі, приятелі й тощо), поверхове; обопільне, одностороннє (коли лише один знає іншого або про іншого); випадкове та ін.; 3) потерпілі, не знайомі зі злочинцем, що зустрілися з ним безпосередньо перед вчиненням злочину або незадовго до нього суто випадково (на вулиці, у парку) або на ґрунті чи у зв'язку з виконанням своїх службових або громадських обов'язків (працівники міліції, сторожі, інкасатори, водії таксі)².

При побудові типології криміналістично значущих зв'язків злочинця і його жертви крім характеру їхнього соціального взаємозв'язку виділяють і інші підстави для поділу.

¹ Франк Л. В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии. – Душанбе, 1977. – С. 95.

² Франк Л. В. Виктимология и виктимность. – Душанбе, 1972. – С. 44–45; Бурданова В. С., Быков В. М. Виктимологические аспекты криминалистики. – Ташкент, 1981. – С. 11–15.

Так, Є. Є. Центров виділяє таку підставу, як час виникнення зв'язку між злочинцем і жертвою. За часом виникнення зв'язок ділиться на: а) той, що утворюється до вчинення злочину; б) той, що виникає в процесі злочинного посягання¹.

Поділ зв'язку «злочинець–потерпілий» за часом його виникнення дещо умовний. Не можна не враховувати, що саме злочинне посягання відбувається на завершальному етапі розвитку відносин цих двох осіб. Використання часового критерію й дозволяє простежити динамічність розвитку зв'язку «злочинець–потерпілий», визначити часовий проміжок, протягом якого відбувається його формування.

Опосередкований зв'язок з'являється не в результаті взаємодії двох осіб, а лише через однобічний вплив особи, що вчиняє злочинне посягання. При опосередкованому зв'язку відсутнє безпосереднє зіткнення, взаємовплив двох осіб (потерпілого й злочинця), їх фізичного, психічного й інтелектуального потенціалу. Причому нерідко жертва посягання залишається якийсь час у невіданні щодо особливостей злочинця й вчинених ним дій. Початком утворення зв'язку тут також є факт вчинення злочину. Однак завершальний розвиток його нерідко відбувається, коли потерпілий довідається про злочинне посягання або усвідомлює злочинну сутність того, що відбулося. Тоді зв'язок з однобічного переростає у двосторонній. Звідси й своєрідність у процесі розслідування пошуку джерел криміналістичної інформації, за допомогою яких зв'язок злочинця й жертви може бути виявлений, установлений й доведений². Так, потерпілий не завжди може повідомити дані про особу злочинця, не знає істотних обставин того, що відбулося. Важливе значення має виявлення джерел відомостей про потерпілого, якими міг скористатися злочинець при підготовці та вчиненні злочину. По справах про шахрайство досить часто виникає необхідність у встановленні тих каналів зв'язку, через які злочинець міг довідатися про майновий стан потерпілого.

¹ Центров Е. Е. Криминалистическое учение о потерпевшем. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1988. – С. 60–62.

² Там само. – С. 63.

Залежно від наявності й впливу різних відносин, що існували або утворилися між злочинцем і його жертвою до вчинення злочину, провадиться підрозділення зв'язку за обставинами його утворення. Зв'язок за обставинами його утворення є залежним від наявності й впливу різних соціальних відносин, що існували або утворилися між злочинцем та його жертвою до або в момент вчинення злочину, і характеру їхнього розвитку.

За обставинами утворення зв'язок підрозділяється на:

- 1) такий, що розвинувся в результаті певних взаємин, що існували між злочинцем і його жертвою до вчинення злочину;
- 2) зв'язок, що виник у результаті гостроконфліктної ситуації безпосередньо до або в момент вчинення злочину;
- 3) зв'язок, що виникає при відсутності яких-небудь конфліктних взаємин між жертвою й злочинцем до вчинення злочину¹.

Взаємини між майбутнім злочинцем і майбутнім потерпілим за своїм характером можуть бути різними: від хороших (близьких, інтимних, дружніх, приятельських) або таких, що мають байдужний, нейтральний характер, до неприязних, відверто ворожих.

Конфліктність подібних взаємин може мати й досить часто має прихований непомітний для навколишніх характер. Нерідко злочинець намагається замаскувати своє справжнє ставлення до майбутньої жертви, нічим його не проявляючи до моменту злочинного посягання.

Розглянуті відносини є важкими для виявлення, оскільки наявні на початковому етапі розслідування фактичні дані створюють видимість вчинення злочину сторонньою особою. Проте повне й точне встановлення справжнього характеру такого зв'язку, включення в число висунутих версій припущення про вчинення злочину ким-небудь із найближчого або віддаленого оточення потерпілого є необхідною передумовою успішного розкриття злочину.

Велику допомогу в цьому може надати вивчення способу вчинення злочину. Наявність певного типу зв'язку між жертвою

¹ Криміналістика социалистических стран / Под ред. В. Я. Колдина. – М., 1986. – С. 311–315.

й злочинцем дозволяє останньому застосовувати способи вчинення злочину, недоступні для інших. Виділяючи цю залежність, Г. Н. Мудьюгин зазначає, що на вибір злочинцем специфічного способу вчинення й приховування злочину звичайно впливає лише той зв'язок, що: а) є безпосереднім й досить близьким; б) має побутовий, зокрема особистий характер; в) відомий навколишнім, про що знає й злочинець¹. Досить часто злочинець залишає на місці події сліди, що свідчать про особливий характер його відносин з жертвою (знання способу життя, звичок потерпілого, хороше орієнтування в обстановці тощо). Зазначені обставини дозволяють іноді не лише визначити коло осіб, серед яких слід шукати злочинця, але й можуть указати на конкретну особу.

При розгляді зв'язку «злочинець–потерпілий» виділяється зв'язок, що став результатом певних дій злочинця або його жертв при відсутності яких-небудь конфліктних стосунків між ними. Тут розрізняються три підвиди зв'язку: а) зв'язок, що утворився в результаті певних дій майбутнього злочинця, що здійснюються для пошуку жертви; б) зв'язок, що виникає при пошуку й активних діях з боку самого потерпілого для досягнення яких-небудь цілей і при ситуаціях співробітництва потерпілого й особи, що вчиняє злочин; в) зв'язок, що виникає при відсутності спеціального вибору жертви або її пошуку².

Вибір шахраєм майбутньої жертви серед знайомих або близьких визначається в ряді випадків специфічними мотивами (прагнення добути які-небудь матеріальні цінності, наявні в конкретної особи).

Пошук жертви може супроводжуватися й спеціальними розвідувальними діями з одержання відомостей про осіб, матеріально забезпечених, часу їхнього приходу й уходу з дому аж до організації спостереження за ними. Причому шахрай

¹ Мудьюгин Г. Н. Расследование убийств по делам, возбуждаемым в связи с исчезновением потерпевшего. – М.: Всесоюз. ин-т по изучению причин и разраб. мер предупред. преступности, 1967. – С. 8–9.

² Центров Е. Е. Криминалистическое учение о потерпевшем. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1988. – С. 68; Криминалистика социалистических стран / Под ред. В. Я. Колдина. – М. 1986. – С. 313.

може орієнтуватися й на деякі особистісні якості майбутньої жертви. Наприклад, шлюбний аферист обирає собі жертву серед жінок забезпечених, певного віку, як правило, таких, що мріють вийти заміж і відчувають при цьому деякі труднощі, вуличні шахраї — серед осіб неуважних, а також тих, чия увага чим-небудь відвернена або їх легко можна відволікти.

У подібних випадках розвиток зв'язку «злочинець–жертва» відбувається до моменту злочинного посягання в односторонньому порядку. Жертва швидше за все не діями, а всього лише фактом свого існування підштовхує майбутнього злочинця до вчинення злочину. Як зазначає В. М. Кудрявцев, «матеріальне вираження об'єкта злочину — особа потерпілого — не лише існує до появи цілей і мотивів поведінки злочинця, але нерідко служить їхнім джерелом»¹.

Окремі особи набувають деяких віктимогенних якостей в силу своєї аморальної поведінки, вчинення правопорушень, участі в злочині (незаконна торгівля спиртними напоями, тютюновими виробами, приховування або покупка майна, свідомо здобутого злочинним шляхом, тощо). Нерідко шахрай підшукує собі жертву серед таких осіб, розраховуючи, що потерпілий не заявить про те, що трапилося, через побоювання скомпрометувати себе або ж побоюючись притягнення до відповідальності за вчинене правопорушення. Звідси й латентний характер подібних посягань, що може бути розкритий у процесі розслідування при ретельному вивченні способу життя, поведінки потерпілого, його можливих зв'язків, що виникли в результаті спілкування зі злочинним середовищем.

Дії злочинця з пошуку або вибору жертви можуть супроводжуватися активними діями потерпілого, що часом шукає сам потрібної йому зустрічі. При шахрайських діях майбутня жертва до певного моменту співробітничає з особою, що вчиняє злочин. Наприклад, при покупці дефіцитного товару жертва добровільно йде на контакт із шахраєм. Однак співробітництво зі злочинцем і так звана «згода» потерпілого не завжди ґрунту-

¹ Кудрявцев В. Н. Взаимосвязь элементов преступления // Вопросы борьбы с преступностью. – М.: МГУ, 1976. – Вып. 25. – С. 57.

ються на добровільних началах¹. Обман, зловживання довірою при шахрайстві паралізують волю потерпілого до опору. Щоб з'ясувати, чи була згода дана потерпілим добровільно або під примусом, у більшості випадків необхідно встановити сутність взаємин злочинця і його жертви, а також обставини, при яких відбувалася їхня взаємодія й співробітництво.

Зв'язок «злочинець–потерпілий» може утворюватися й при відсутності спеціального пошуку або вибору жертви злочинцем, при відсутності відповідних пошукових дій жертви й взаємного співробітництва цих двох осіб. У подібних випадках конкретна особа стає жертвою найчастіше при випадкових обставинах.

Випадковий характер утворення зв'язку при відсутності або незначних даних про обставини зустрічі шахрая і його жертви створює певні труднощі для розкриття злочину й встановлення винної особи. У цьому випадку важливо простежити лінію поведінки потерпілого перед посяганням, урахувати й перевірити всі можливі його зустрічі, виявити очевидців та інших свідків, які можуть повідомити необхідні відомості, ретельно дослідити обстановку місця події.

Критерії, що лежать в основі типології зв'язку «потерпілий–злочинець», одночасно характеризують найбільш істотні сторони розглянутого зв'язку. Час утворення зв'язку, характер знайомства злочинця і його жертви, специфіка їхніх взаємин, спосіб утворення зв'язку — все це різні аспекти, що дозволяють одержати чітке уявлення про зв'язок «злочинець–потерпілий».

Знання різних видів зв'язку «потерпілий–злочинець» допомагає в аналізі вихідної інформації про подію злочину, особу, що його вчинила, і жертву злочинного посягання. Воно може бути використано й при побудові слідчих версій, дозволяючи врахувати найбільш імовірні варіанти утворення та розвитку такого зв'язку.

¹ Красиков А. Н. Сущность и значение согласия потерпевшего в советском уголовном праве. – Саратов, 1976. – С. 55–58.

§ 6. Типові сліди шахрайства

Сліди відіграють важливу роль у розкритті будь-яких злочинів. Кожний злочин залишає ті або інші сліди, і завданням слідчого є їхнє виявлення та уміле використання з метою розкриття злочину, розшуку й викриття злочинця¹. Сліди доцільно розглядати як у вузькому розумінні (сліди-відображення або матеріально-фіксовані сліди), так і в широкому (сліди як залишкові явища, маючи на увазі під ними різні об'єкти: від залишків матеріалів і речовин до переміщення об'єктів у просторі)².

Необхідно виходити із того, що сліди злочину — результат відбиття минулої події. Це матеріальні та ідеальні відображення³, що є джерелами відомостей, інформації для пізнання події злочину⁴. Будь-який слід залишає ту або іншу матеріальну зміну, причинно пов'язану з подією злочину. Залежно від характеру зміни сліди й несуть певну інформацію про досліджувану подію.

Речовими джерелами криміналістичної інформації можуть фігурувати будь-які предмети, здатні нести інформацію про фактичні обставини. Це інформація про зовнішні ознаки

¹ Руководство по расследованию преступлений: Науч.-практ. пособие / А. В. Гриненко, Т. В. Каткова, Г. К. Кожевников и др. — Х.: Консум, 2001. — С. 266.

² Крылов И. Ф. Криминалистическое учение о следах: Моннография. — Л.: ЛГУ, 1975. — С. 45.

³ Останнім часом приділялася певна увага дослідженню ідеальних слідів (Берназ В. Д. Психические следы как объект исследования криминалистики // Актуальні проблеми держави і права. — Вип. 20. — С. 110; Тимошенко П. Ю., Салтєвський М. В., Жариков Ю. Ф. Теорія і практика використання слідів пам'яті (ідеальних отображень) в расследовании преступлений / Отв. ред. проф. Р. С. Белкин. — К.: Українська академія внутрішніх дел, 1991. — С. 7; Салтєвський М. В. Криміналістика. В сучасному викладенні юристів / Учеб. і практич. посібник. — Х.: Рубикон, 1997. — С. 290; Шепітько В. Ю. Криміналістика. Енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український) / За ред. В. Я. Тація. — Х.: Право, 2001. — С. 323; Усманов Р. А. Информационные основы предварительного расследования / Под ред. А. А. Белякова. — М.: Юрлитинформ, 2006. — 208 с.; Суворова Л. А. Идеальные следы в криминалистике. — М.: Юрлитинформ, 2006. — С. 36; Шепітько В. Ю. Криміналістика: Курс лекцій — 2-е изд., перераб. і доп. — Х.: ООО «Одиссей», 2005. — С. 16). Ідеальні сліди необхідно використовувати при розслідуванні шахрайства.

⁴ Салтєвський М. В. Криміналістика. В сучасному викладенні юристів. — Х.: ІМП «Рубикон», 1997. — С. 142.

об'єкта, що залишив сліди, про способи дії злочинця та інші обставини події злочину. Інформація про механізм вчинення злочину відображається в зміні положення об'єкта, його переміщенні, виникненні матеріально-фіксованих слідів як результату взаємодії об'єкта та середовища, що відображає, появи нових предметів у даному місці й у певний період¹.

У криміналістичній літературі здійснювалися спроби щодо встановлення зв'язку слідів та джерел інформації. Так, М. В. Салтевський пропонує класифікувати джерела інформації за такими підставами: 1) філософською підставою служить теорія відбиття. Виходячи із цього всі об'єкти поділяють на два класи: а) джерела ідеального (психічного) відображення (люди) і б) джерела матеріальних відображень (речі); 2) підставою кримінально-процесуальної класифікації є поділ доказів на особистісні й речовинні. Особистісні джерела — це люди, що виступають суб'єктами злочину або мають інформацію, що стосується події злочину (потерпілий, свідки та ін.); 3) криміналістичною підставою класифікації джерел інформації є теорія криміналістичної ідентифікації й поняття криміналістичної тотожності. Будь-який об'єкт, що перебуває в межах кримінального судочинства, розглядається в аспекті його рівності, тотожності самому собі, тобто чи є він тим самим, що «був присутній» на місці події або «брав участь» у вчиненні злочину².

У літературних джерелах мали місце спроби щодо дослідження слідів шахрайства³. Так, А. В. Шаров, вказує, що при

¹ Криминалистика социалистических стран / Под ред. В. Я. Колдина. — М.: Юрид. лит., 1986. — С. 336.

² Салтевский М. В. Криминалистика. В современном изложении юристов. — Х.: ИМП «Рубикон», 1996. — С. 144.

³ Ларичев В. Д. Мошенничество. — 2-е изд. испр. — М.: АО Центр Юр-ИнфоР, 2002. — 61 с.; Березин Д. В. Мошенничество в сфере вексельных отношений. — М.: Юрлитинформ, 2004. — 184 с.; Шаров А. В. Расследование мошенничества в сфере оборота жилища : Учеб.-практ. пособие. — М.: Юрлитинформ, 2005. — 208 с.; Ларичев В. Д. Мошенничество в сфере страхования. Предупреждение, выявление, расследование. — М.: ФБК-ПРЕСС, 1998. — 160 с.; Ларичев В. Д., Спиринов Г. М. Коммерческое мошенничество в России. Способы совершения, методы защиты. — М.: Экзамен, 2001. — 256 с.; Волобуев А. Ф. Розслідування і попередження розкрадань майна у сфері підприємництва : Навч. посібник / За ред. О. М. Бандурки. — Х.: Рубікон, 2000. — С. 49.

розслідуванні шахрайства у сфері обігу житла залишаються не тільки матеріальні сліди, але і ідеальні — уявний образ злочинця. Ідеальні сліди у вигляді уявного образу злочинця найчастіше формуються у потерпілих, оскільки вони бачать шахрая найбільш довго. Однак він акцентує увагу на тому, що при даному виді шахрайства найчастіше сліди вчинення злочину залишаються в документах¹. В. Д. Ларичев, досліджуючи шахрайство у сфері страхування, звертає увагу на те, що злочинець залишає найчастіше матеріально-фіксовані сліди: сліди рук, сліди транспортних засобів, майно, яке страхує злочинець, сліди пожеж, фіктивні страхові поліси та інші документи. Д. В. Березін при розслідуванні шахрайства у сфері вексельних відносин виокремлює матеріальні сліди (векселя) та ідеальні, тобто уявні образи у пам'яті потерпілого та свідків обману². А. Ф. Волобуєв, на нашу думку, справедливо вказує на те, що на відміну від загальнокримінальних злочинів, економічні («білокомірцеві») злочини в більшості випадків не залишають традиційних слідів. Особливістю механізму шахрайства у сфері підприємницької діяльності є те, що дії шахраїв по підготовці, вчиненню і приховуванню злочину відбиваються перш за все в різного роду документах. З криміналістичної точки зору документи розглядаються перш за все як ефективний слідосприймаючий матеріал, який має велике значення як джерело доказів при розслідуванні шахрайства³. В. П. Лавров зазначає, що типові сліди-відображення залежать від способу злочину. Він виокремлює такі сліди: підроблені документи і засоби їх підробки; грошові чи речові «ляльки»; майно, гроші або коштовності, якими заволодів шахрай; справжні документи, які відображають факти, що мають відношення до обставин вчинення злочину (реєстраційні документи, рахунки готелів, авіа-

¹ Шаров А. В. Расследование мошенничества в сфере оборота жилища : Учеб.-практ. пособие. – М.: Юрлитинформ, 2005. – С. 21–22.

² Березин Д. В. Мошенничество в сфере вексельных отношений. – М.: Юрлитинформ, 2004. – С. 51.

³ Волобуєв А. Ф. Розслідування і попередження розкрадань майна у сфері підприємництва: Навч. посібник / За ред. О. М. Бандурки. – Х.: Рубікон, 2000. – С. 49–50.

квитки, (телеграми, розписки та ін.); карти, знаряддя «наперсточників» та інших шулерів; предмети, які використовуються при гаданні та ворожінні; документи про штрафні санкції і збитки, платіжних операціях, про доходи окремих осіб; протоколи самочинних обшуків; фальшиві дорогоцінності тощо¹.

При вчиненні шахрайських посягань, як правило, у більшості випадків важко встановити чітке місце вчинення злочину. Тільки у деяких випадках при вчиненні шахрайства на місці події можуть бути виявлені сліди рук, сліди взуття, сліди транспортних засобів. Досить часто виявляють сліди у широкому розумінні.

Так, в одному із магазинів «Меблі» незнайомий злочинець запропонував допомогти громадянам Сирії купити меблі. Забрав у них велику суму грошей, а потім зник. У потерпілих залишилася папка, що належала шахраю з чистими аркушами паперу².

Аналіз криміналістичної літератури та вивчення слідчої практики, дозволяє встановити таку локалізацію слідів: на місці події; у (або на) злочинців (ях); у місцях їх проживання; в інших місцях. Окрім цього встановлено, що це були такі групи слідів: 1) матеріально-фіксовані відображення — сліди рук, сліди взуття, сліди транспортних засобів; 2) предмети та речі, залишені шахраями на місці події, — знаряддя, які були використані для вчинення злочину (рулетки, карти, майнові та грошові «ляльки»); особисті речі; засоби, використані для приховування злочинної діяльності; 3) документи — використовуються як для вчинення, так і для приховування шахрайства; 4) ідеальні сліди — уявні образи шахраїв, залишені в пам'яті свідків, потерпілих; 5) мікросліди; 6) одорологічні сліди.

Таким чином, можуть бути запропоновані типові сліди шахрайства (див. рис. 6).

¹ Курс лекцій по криміналістиці. Для слухачей след. фак. юрид. ин-та МВД России и студентов юрид. фак. РОСИ / Под ред. В. П. Лаврова. — М.: Юрид. ин-т МВД России, 1999. — Вып. 9. — С. 7.

² Там само. — С. 13.

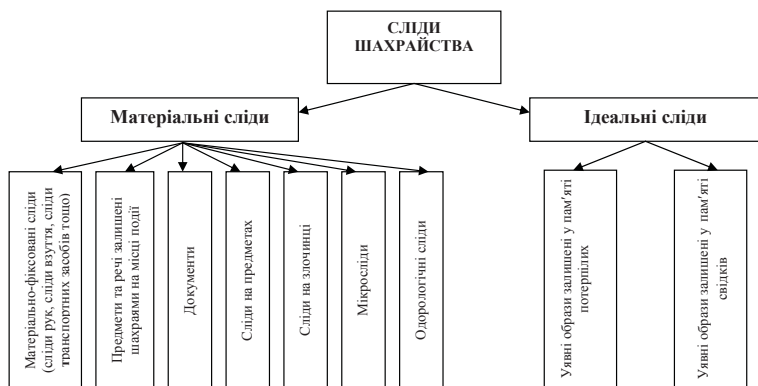

Рис. 6. Типові сліди шахрайства

При вчиненні шахрайства групою осіб сліди мають свою специфіку. Особливості слідоутворення залежать від слідоутворюючого об'єкта (злочинної групи). Особливості слідів при вчиненні шахрайства групою осіб виявляються на всіх етапах її кримінальної діяльності, починаючи із підготовки до вчинення злочину і закінчуючи посткримінальною поведінкою членів злочинної групи¹.

Досить часто слідами шахрайства виступають документи (як сліди у широкому розумінні). Документ — матеріальний об'єкт, у якому зафіксовані відомості про які-небудь факти, що відбулися або передбачаються². Документ у широкому значенні цього терміна є матеріальним джерелом інформації, призначеним для передачі, зберігання та посвідчення певних відомостей.

У криміналістиці піддаються аналізу різні види документів: письмові (тексти, цифри та інші записи); графічні (креслення, малюнки, схеми); фотодокументи; кіно- та відеодокументи;

¹ Хорунжий С. Н. Следы в криминалистике и особенности их выявления и использования при расследовании групповых преступлений: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / Воронежский гос. ун-т. – Воронеж, 2001. – С. 15–16.

² Шепітько В. Ю. Довідник слідчого. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – С. 33.

фонодокументи¹. Звернено увагу на появу нового виду — електронних документів². У криміналістиці документами вважаються не тільки офіційні документи з відповідними реквізитами, які оформлюються в певних закладах чи установах, але і будь-які інші джерела інформації — особисті листи, робочі зошити, записники, малюнки, креслення, фотографії та інші³. Треба підкреслити, що таке тлумачення погоджується з відповідними положеннями кримінально-процесуального закону, де визначається, що документи є джерелом доказів, якщо в них викладені або засвідчені обставини, що мають значення для справи (ст. 83 КПК України). Якщо документи слугували засобом вчинення злочину чи зберегли на собі його сліди, або були об'єктом злочинних дій, то в таких випадках документи виступають речовими доказами (статті 78, 83 КПК України).

У зв'язку з цим можна розглянути основні види документів з урахуванням їх взаємозв'язку зі злочинною поведінкою особи, що вчинила злочин.

1. Документи, зміст яких є предметом шахрайського посягання. Викривлення змісту такого роду документів є кінцевою метою злочинного наміру. Спотворивши зміст, злочинець тим самим вчиняє закінчений злочин. Прикладом такого роду документа є форми бухгалтерської звітності, що містять інформацію про стан справ на підприємстві або в господарських товариствах. Завищуючи або зменшуючи відомості, що містяться в них, шахрай тим самим фальсифікує дійсну інформацію.

¹ Криміналістика: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / За ред. В. Ю. Шепітька. – 3-є вид., переробл. і допов. – К.: Концерн Вид. Дім «Ін Юре», 2004. – С. 128.

² Волобуєв А. Ф. Розслідування і попередження розкрадань майна у сфері підприємництва. Навч. посібник / За ред. проф. О. М. Бандурки. – Х.: Рубікон, 2000. – С. 51; Настільна книга слідчого: Наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2007. – С. 35; Кукарникова Т. Э. Возможности экспертных исследований электронных документов // Воронежские криминалистические чтения: Сб. науч. тр. – Вып. 8. – С. 193–202.

³ Волобуєв А. Ф. Зазнач. праця. – С. 51.

2. Документи, що є засобами вчинення злочину. Цей вид документів є найпоширенішим. Особливо численні й різноманітні документи, що використовуються при вчиненні шахрайства. У таких випадках широко використовуються підроблені платіжні відомості, наряди на нібито виконану роботу, акти на списання матеріальних цінностей, доручення на одержання грошових сум або товарно-матеріальних цінностей, різного роду довідки, прибутково-видаткові документи, транспортні накладні й багато чого іншого. Зміст таких видів документів є предметом криміналістичного дослідження у зв'язку з тим, що в ньому відображається спосіб злочинних дій, що розкриває механізм вчинення шахрайства.

3. Документи, що є засобами приховування вчиненого злочину. Практично всі господарські процеси оформляються численними документами. У зв'язку із цим документи є не лише предметом злочинного посягання або засобами вчинення злочинів, але й засобами його приховування. У таких випадках видаються підроблені документи, що свідчать про нібито прийнятих на роботу людей, що раніше незаконно одержували зарплату, виписуються підроблені наряди про нібито виконані роботи, за які були нараховані гроші.

4. Документи, що характеризують особу злочинця. Цей вид документів, на відміну від попередніх, не має офіційного характеру. Це особисте листування, заяви, скарги тощо. Предметом криміналістичного дослідження в подібних випадках є зміст письмових документів такого роду, а також форма викладу писемної мови.

До числа документів, що характеризують особу шахрая, належать фото- і відеодокументи, що мають зображення злочинця. Таке ж значення мають і фонодокументи із записом голосу злочинця¹.

5. Документи, що містять інформацію про інші істотні обставини в справі. До цього виду належать такі документи, за

¹ Коробейников Б. В. Криминалистическое исследование содержания документов // Криминалистика социалистических стран / Под ред. В. Я. Колдина. – М.: Юрид. лит., 1986. – С. 436.

допомогою яких можна одержати інформацію про різні обставини події злочину.

У криміналістичній літературі здійснювалися спроби щодо класифікації документів на види залежно від характеру і призначення інформації, що в них міститься, при шахрайстві у сфері підприємницької діяльності. Розрізняють такі групи документів: 1) документи, які визначають економічну структуру і організаційно-правовий статус підприємства та стан фінансового контролю (свідоцтво про реєстрацію підприємства; статут; реєстр акціонерів тощо); 2) документи, що свідчать про заняття певним видом підприємницької діяльності (ліцензії, патенти, договори про укладення певних угод тощо); 3) документи бухгалтерського обліку і звітності; 4) банківські документи (платіжні доручення, документи, що відбивають одержання кредиту в банку, заяви на відкриття поточного, валютного рахунків); 5) касові документи (касова книга, журнал реєстрації прибуткових і видаткових касових документів, акти перевірки наявності грошових коштів і матеріальних цінностей в касі та інші); 6) магнітні носії інформації (фото-, кіно-, відеодокументи, що відбивають певні факти функціонування підприємства); 7) електронні копії письмових документів та інша електронна інформація (програмне забезпечення)¹. Зазначені групи документів мають важливе значення й при розслідуванні шахрайства.

Таким чином, типові сліди як елемент криміналістичної характеристики шахрайства дають змогу сформулювати уявлення про спосіб вчинення злочину, предмет злочинного посягання, особу злочинця, відображають обстановку, в якій вчинявся злочин, тобто вони є носіями різнобічної інформації, до якої може звертатися слідчий при розслідуванні конкретного злочину.

¹ Волобуєв А. Ф. Розслідування і попередження розкрадань майна у сфері підприємництва: Навч. посібник / За ред. О. М. Бандурки. – Х.: Рубікон, 2000. – С. 53–54.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВА

§ 1. Типові слідчі ситуації та версії

Про значення слідчої ситуації в розслідуванні злочинів і необхідності її врахування для ефективного використання криміналістичних рекомендацій неодноразово згадували у своїх роботах провідні вчені криміналісти¹. Так, О. Н. Колесниченко зазначає, що здійсненні принципу індивідуальності розслідування можуть бути виокремлені такі два основних елементи: аналіз і оцінка слідчої ситуації; вибір найбільш ефективної системи прийомів розслідування².

Розслідування шахрайства здійснюється в конкретних умовах, пов'язаних з часовими межами, місцем вчинення, способами злочину, навколишнім оточенням, взаємозалежністю з іншими процесами об'єктивної дійсності, поведінкою і взаємодією учасників кримінального судочинства.

¹ Белкин Р. С. Собрание, исследование и оценка доказательств. Сущность и методы. – М.: Наука, 1966. – 294 с.; Драпкин Л. Я. Понятие и классификация следственных ситуаций // Следственная ситуация и раскрытие преступлений: Науч. труды Свердловск. юрид. ин-та. – Свердловск. 1975. – Вып. 41. – С. 43–46; Селиванов Н. А. Криминалистические характеристики преступлений и следственные ситуации в методике расследования // Социалистическая законность. – 1977. – № 2. – С. 56–59; Возгрин И. А. О соотношении следственных ситуаций и алгоритмов расследования преступлений // Вопросы профилактики преступлений. – Л., 1977. – С. 60–67; Образцов В. А., Танасевич В. Г. Понятие и криминалистическое значение следственной ситуации // Советское государство и право. – 1979. – № 8. – С. 109–115; Лисиченко В. К., Батюк О. В. Следственная ситуация и ее значение в криминалистике и следственной практике // Криминалистика и судебная экспертиза. – К.: Вища школа, 1988. – Вып. 36. – С. 3–9.

² Колесниченко А. Н. Научные и правовые основы расследования отдельных видов преступлений: Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12. 00. 09 / ХЮРи. – Х., 1967. – С. 16.

Аналіз слідчої ситуації має бути всебічним, глибоким й бездоганним у логічному відношенні. Встановлення особливостей ситуації базується на особистому досвіді слідчого в розслідуванні аналогічних злочинів. Вибір найбільш ефективної системи прийомів розкриття конкретного злочину визначається не лише глибиною аналізу й правильністю оцінки ситуації, але й творчим підходом до вирішення завдань, що виникають¹. Про ситуації розслідування злочинів пише й О. Р. Ратинов². До ситуаційного планування розслідування звертається І. М. Лузгін³ та інші вчені криміналісти.

З середини 70–80-х років ХХ ст. інтерес до проблематики слідчих ситуацій, їх типізації при розслідуванні окремих видів злочинів помітно зростає. Цьому сприяла активізація досліджень і розробок в галузі окремих криміналістичних методик, що виявили ключове значення таких понять, як криміналістична характеристика злочинів, криміналістична класифікація злочинів, ситуаційна обумовленість розслідування.

Заслуга у визначенні слідчої ситуації належить О. Н. Колесниченку. На його думку, під слідчою ситуацією слід розуміти певне положення в розслідуванні злочинів, що характеризується наявністю тих або інших доказів і інформаційного матеріалу, яке обумовлене конкретними завданнями його збирання й перевірки, які виникають у зв'язку із цим⁴. У 1972 р. В. Є. Корноухов, аналізуючи слідчі ситуації, вказує, що під слідчою ситуацією необхідно розуміти об'єктивно повторюване становище в процесі розслідування, обумовлене фактичними даними, що визначає процес виявлення, збирання доказів. Типові слідчі ситуації визначаються з урахуванням етапів розслідування, що більшою мірою конкретизує процес виявлення, збирання

¹ Колесниченко А. Н. Знач. праця. – С. 16–17.

² Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей. – М.: НИ и РИО ВШ МООН СССР. – М., 1967. – С. 32.

³ Дубровицкая Л. П., Лузгин И. М. Планирование расследования. – М., 1967. – С. 157.

⁴ Колесниченко А. Н. Научные и правовые основы расследования отдельных видов преступлений: Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12. 00. 09 / ХЮРИ. – Х., 1967. – С. 19.

доказів¹. Із цього визначення можна зробити висновок, що автор надав характеристику не слідчих ситуацій взагалі, а типових слідчих ситуацій і поставив формування останніх у залежність лише від фактичних даних, мабуть, маючи на увазі під ними докази, якими володіє слідство в конкретний момент.

Викликає інтерес визначення поняття слідчої ситуації Т. С. Волчецькою. На її думку, слідча ситуація це ступінь поінформованості слідчого про злочин, а також стан процесу розслідування, що склався на певний момент часу, аналіз та оцінка якого дозволяє слідчому прийняти найбільш доцільні рішення по справі². Позитивним є те, що Т. С. Волчецька звертається до ситуаційного моделювання та необхідності створення криміналістичної ситуалогії.

На визначення критеріїв при розробці проблем класифікації слідчих ситуацій звертає увагу С. В. Веліканов, виокремлюючи такі як: 1) особливості категорії кримінальних справ щодо специфіки розслідування злочинів (клас, група, вид); 2) особливості криміналістичної характеристики окремих видів злочинів, які враховуються при їхньому розслідуванні; 3) особливості стадій досудового слідства в кримінальних справах, процесуальних дій³.

Одночасно з початком (наприкінці 50-х рр. ХХ ст.) наукових досліджень проблеми вдосконалення методик розслідування окремих видів злочинів виникло питання класифікації слідчих ситуацій у криміналістиці.

У 1957 р. в роботі, присвяченій плануванню розслідування, О. М. Васильєв, Г. М. Мудьюгін вказують на необхідність при розробці методичних рекомендацій виходити з найбільш типових ситуацій (у значенні змісту вихідних даних), з якими зі-

¹ Корноухов В. Е. Основные положения методики расследования отдельных видов преступлений // Матер. науч. конф. – Красноярск, 1972. – С. 93.

² Волчецкая Т. С. Ситуационный подход в практической и исследовательской криминалистической деятельности: Учеб. пособие. – Калининград: Изд-во КГУ, 2001. – С. 17.

³ Веліканов С. В. Класифікація слідчих ситуацій в криміналістичній методиці: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / НЮАУ. – Х., 2002. – С. 16.

штовхується слідчий у справах про злочини, які вчиняються частіше ніж інші. Він уперше зробив висновок про те, що ситуація визначає основний напрямок розслідування по кожній категорії справ¹.

Класифікація слідчих ситуацій передбачає використання класифікаційних підстав, які впливають із криміналістичної характеристики певного виду злочинів, що вимагають комплексного підходу до досліджень проблем виявлення і розробки в методиках розслідування узагальнених, типізованих ознак слідчих ситуацій.

Класифікаційні підстави поділу слідчих ситуацій дозволяють виокремити їх види. Разом з тим важливого значення набуває проблема типізації ситуації, звернення до типового. Специфічні ознаки, установлені в розслідуванні конкретного злочину, можна віднести до типових за умови їхньої відповідності типовим ознакам, узагальненим і описаним у криміналістичних джерелах відповідно до виду злочину.

З метою типізації слідчих ситуацій можуть бути враховані елементи криміналістичної характеристики злочину. У деяких випадках вони виступають як складові слідчої ситуації (стан розслідування початкового етапу), сформованої в методиці розслідування певного виду злочину².

Мета типізації слідчих ситуацій у розслідуванні шахрайства — використання їхньої класифікації для створення, побудови й застосування типових комплексів моделей слідчих дій, оперативно-розшукових заходів і тактичних операцій при розслідуванні шахрайства. Типові слідчі ситуації є структурною частиною досудового слідства по справах про шахрайство. При вирішенні цього завдання необхідно дотримуватися правил типізації, що проходить три основних етапи: 1) встановлюються сукупності однорідних об'єктів для визначення їхніх загаль-

¹ Васильев А. Н., Мудьюгин Г. Н., Якубович Н. А. Планирование расследования преступлений. — М.: Госюриздат, 1957. — С. 152–155.

² Булукулов О. Ю. Методика расследования убийств при отсутствии трупа: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / НЮАУ. — Х., 1997. — С. 17–18.

них ознак; 2) виділення однотипних об'єктів у сукупності; 3) визначення комплексів слідчих дій, оперативно-розшукових і організаційно-технічних заходів, для успішного розслідування шахрайства.

Джерелами типових слідчих ситуацій є практика розслідування шахрайства та розроблені в криміналістиці методики розслідування окремих видів злочинів. До структури кожної сучасної методики як один з обов'язкових її елементів входить система типових ситуацій щодо різних етапів розслідування.

Як показує аналіз робіт, присвячених методиці розслідування окремих видів злочинів, більшість авторів спеціально виокремлюють типові слідчі ситуації, характерні для різних етапів розслідування. У роботах, де не виділяються типові слідчі ситуації, застосовуються терміни: «обстановка», «випадки», «обставини», виходячи з яких і висвітлюється планування розслідування та висування слідчих версій¹.

Для перевірки та підтвердження даного положення проведено вивчення літературних джерел та слідчої практики. Узагальнення велося за схемою: 1) виокремлення типових слідчих ситуацій; 2) їх аналіз; 3) визначення загальних рис слідчих ситуацій у розслідуванні шахрайства; 4) виокремлення особливостей слідчих ситуацій при розслідуванні шахрайства.

Результатом такого вивчення стало виокремлення найбільш загальних рис, властивих типізованим слідчим ситуаціям при розслідуванні шахрайства, — особливостей їхньої типізації.

У криміналістичній тактиці без такого роду типологій неможлива побудова тактичної платформи різних слідчих дій², а в методиці розслідування такі типології необхідні для подолання складних слідчих ситуацій, що виникають незалежно від

¹ Турчин Д. А. О разработке теории следственной ситуации // Следственная ситуация. – М., 1985. – С. 8; Яблоков Н. П. Следственные ситуации в методике расследования и их оценка // Вестник МГУ. – Сер. 11. – Право. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – № 5.

² Шепитько В. Ю. Теоретические проблемы систематизации тактических приемов в криминалистике: Монография. – Х.: РИП Оригинал, 1995. – С. 68.

виду слідчої дії або від стадії чи категорії кримінальної справи¹. Вивчення слідчої практики засвідчує, що найбільш чітко слідчі ситуації систематизуються (типізуються) на стадіях, пов'язаних з різними етапами: порушенням кримінальної справи; пред'явленням обвинувачення; складанням і пред'явленням обвинувального висновку; передачею матеріалів до суду.

Аналіз сучасних літературних джерел, присвячених теорії слідчих ситуацій (або криміналістичній ситуалогії)², а також вивчення результатів узагальнення матеріалів кримінальних справ дають підстави для виокремлення критеріїв типізації слідчих ситуацій у процесі розслідування шахрайства. До таких критеріїв, що дають змогу типізувати сліди і ситуації, необхідно віднести: 1) вид шахрайства; 2) форму вчинення шахрайства; 3) структуру механізму й способи вчинення шахрайства; 4) характеристику системи встановлюваних обставин шахрайства; 5) наявність (або відсутність) обвинуваченого (підозрюваного); 6) стадії розслідування (початковий етап розслідування, наступний етап розслідування, заключний етап розслідування; 7) результати ефективності проведення слідчих дій та тактичних операцій.

В. В. Тіщенко пропонує типізувати слідчі ситуації на основі трьох типів зв'язків і відносин між такими елементами, як: подія злочину; особа злочинця; особа потерпілого; предмет посягання. Він виокремлює і характеризує ситуації за такими схемами: подія злочину – особа злочинця; подія злочину — особа потерпілого; подія злочину — предмет посягання³.

¹ Баев О. Я. Конфликтные ситуации на предварительном следствии и криминалистические средства их предупреждения и разрешения: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12. 00. 09. – Ленинград, 1985. – С. 12.

² Драпкин Л. Я. Основы теории следственных ситуаций. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1987. – 163 с.; Белкин Р. С. Курс криминалистики: Учеб. пособ. для вузов. – 3-е изд., доп. – М. – Т. 3. – С. 129–156; Волчецкая Т. С. Криминалистическая ситуалогия: Монография. – М.: МГУ; Калининград: Калинингр. ун-т, 1997. – 218 с.; Матусовский Г. А. Экономические преступления: Криминалистический анализ. – Х.: Консум, 1999. – 480 с.

³ Тіщенко В. В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів: Монографія. – Одеса: Фенікс, 2007. – С. 152–158.

Вивчення слідчих ситуацій у криміналістичній методиці викликало необхідність диференційованого підходу до періодизації розслідування шахрайства у зв'язку з впливом умов, характерних для його етапів та особливостей формування слідчих ситуацій.

Такий підхід був здійснений А. Ф. Волобуєвим. У результаті проведеного ним аналізу даних опитування та анкетування працівників слідчих органів внутрішніх справ різних регіонів було встановлено, що переважна більшість респондентів (близько 92%) виділяють такі етапи розслідування кримінальних справ: початковий етап (охоплює всі дії органу дзнання та слідства по пред'явленню особі, підозрюваній у вчиненні злочину, обвинувачення хоча б по одному епізоду злочинної діяльності); наступний етап (його зміст становлять: слідчі дії й оперативно-розшукові заходи, спрямовані на збирання достатніх доказів для пред'явлення обвинувачення особі в повному обсязі його злочинної діяльності; слідчі дії та оперативно-розшукові заходи, які необхідно провести у зв'язку з реагуванням особи на обвинувачення і перевіркою зібраних доказів); етап підготовки до закінчення розслідування (прийняття слідчим процесуальних рішень по окремих фактах і особах, які проходять у кримінальній справі, — винесення постанов про порушення кримінальних справ і виділення їх в окреме провадження, винесення постанов про відмову в порушенні кримінальних справ по окремих фактах); заключний етап (виконання слідчим вимог статей 217–222 КПК України та складання обвинувального висновку)¹.

Дана класифікація вирізняє тільки певні етапи руху справи і не диференціює слідчі ситуації. Тому вона не може бути використана як основа для розслідування шахрайства. Дослідження публікацій, результатів анкетування та інтерв'ювання слідчих, вивчення кримінальних справ про шахрайство дають підстави для побудови класифікації слідчих ситуацій з урахуванням особливостей окремих етапів розслідування шахрайства.

¹ Волобуєв А. Ф. Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва. – Х.: Рубікон, 2000. – С. 176–177.

Загальну класифікацію слідчих ситуацій, пов'язаних з окремими етапами розслідування шахрайства, прийняттям процесуальних і тактичних рішень, можна розглянути в такому вигляді: ситуації, що виникають у ході перевірки повідомлень і заяв про злочини; ситуації, що виникають при вирішенні питання про порушення кримінальної справи; ситуації, що виникають під час висування та перевірки слідчих версій і планування розслідування; ситуації підготовки та проведення слідчих дій та організаційно-технічних та інших заходів; ситуації забезпечення слідчим взаємодії з органом дізнання, наглядовими й контролюючими органами в розслідуванні злочинів; ситуації пошукової діяльності слідчого; ситуації зупинення кримінальної справи (по нерозкритому злочину); ситуація поновлення припиненої кримінальної справи; ситуації складання обвинувального висновку (аналіз матеріалів кримінальної справи); ситуації, пов'язані з передачею матеріалів до суду; ситуації, пов'язані із припиненням кримінальної справи.

Іноколи в криміналістичній літературі вирізняють також ситуації окремих слідчих дій. Так, В. Ю. Шепітько зазначає, що в загальній проблемі слідчої ситуації необхідно розрізняти ситуації, які характеризують розслідування в цілому, і такі, що виникають при проведенні окремих слідчих дій¹.

У літературних джерелах класифікація слідчих ситуацій щодо основних етапів розслідування злочинів конкретизується у такий спосіб: 1. Слідчі ситуації, які виникають на стадії розгляду матеріалів заяв і повідомлень про злочин: 1. 1. Достатньо підстав для порушення кримінальної справи; 1. 2. Недостатньо підстав для порушення кримінальної справи; 2. Слідчі ситуації, які складаються в стадії притягнення особи як обвинуваченого (підозрюваного): 2.1. Ситуації повного визнання обвинуваченим (підозрюваним) своєї вини; 2.2. Ситуації відмови особи у визнанні провини; 2.3. Ситуації часткового визнання обвинуваченим (підозрюваним) своєї вини; 3. Слідчі ситуації, які

¹ Шепітько В. Ю. Теоретические проблемы систематизации тактических приемов в криминалистике: Монография. – Х.: РИП Оригинал, 1995. – С. 74.

складаються в процесі подальшого розслідування шахрайства: 3.1. Подія злочину, що інкримінується обвинуваченому, не підтверджується; 3.2. Участь обвинуваченого у вчиненні злочину недоведена; 3.3. Встановлені обставини, які змінюють оцінку й кваліфікацію дії (замах, закінчений злочин, повторний злочин, злочин, що триває); 3.4. Встановлення обставин, які викличуть необхідність зміни оцінки форми співучасті обвинуваченого у злочині; 3.5. Встановлення обставин, які дають підстави для закінчення справи з реабілітуючих обставин; 3.6. Встановлення обставин, які пом'якшують відповідальність, і наявність достатніх доказів, які вказують на вчинення обвинуваченим іншого злочину, що не був інкримінований йому раніше¹.

Р. С. Белкін зазначає, що умови, сукупність яких становлять слідчу ситуацію, формуються під впливом об'єктивних (доказова й орієнтуюча інформація, що залежить від механізму розслідуваної події й умов виникнення його слідів у навколишньому середовищі; наявність і стабільність існування ще невикористаних джерел доказової інформації й надійних каналів надходження орієнтуючої інформації; інтенсивність процесів зникнення доказів, і дійсність чинників, що впливають на ці процеси; наявність у цей момент у розпорядженні слідчого, органу дізнання необхідних сил, засобів, часу й можливість їхнього використання оптимальним чином; наявна в цей момент кримінально-правова оцінка розслідуваної події) і суб'єктивних чинників (психологічний стан осіб, що проходять по розслідуваній справі; психологічний стан слідчого, рівень його знань і вмінь, практичний досвід, здатність слідчого приймати й реалізовувати рішення в екстремальних умовах; протидія встановленню істини з боку злочинця і його зв'язків, а іноді й потерпілого й свідків; сприятливий (безконфліктний) хід розслі-

¹ Більш дет. див.: Волобуєв А. Ф. Розслідування і попередження розкрадань майна у сфері підприємництва. Навч. посібник / За ред. О. М. Бандурки. – Х.: Рубікон, 2000. – 272 с.; Шаров А. В. Расследование мошенничества в сфере оборота жилища: Учеб.-практ. пособие. – М.: Юрлитинформ, 2005. – 208 с.; Ларичев В. Д., Спиринов Г. М. Коммерческое мошенничество в России. Способы совершения. Методы защиты. – М.: Экзамен, 2001. – 256 с.

дування; зусилля слідчого, спрямовані на зміну слідчої ситуації в сприятливий для слідства бік; наслідки помилкових дій слідчого, оперативного працівника, експерта, понятих; наслідки розголошення даних розслідування; непередбачені дії потерпілого або осіб, не причетних до розслідуваної події)¹.

Сполучення всіх цих чинників спричиняє індивідуальність слідчої ситуації в момент розслідування, її зміст, тобто конкретну сукупність умов, у яких має діяти слідчий. І. Ф. Герасимов вдало називає їх компонентами слідчої ситуації. Це, на його думку, обставини злочину, відомі в цей момент; наявні в справі докази; інформація, значуща в технічному та організаційному відношеннях; слідчі дії та інші заходи, намічені й вже виконані; заплановані, але ще не виконані слідчі та інші дії; можливості, які має слідчий; невикористані можливості (резерви); час, наявний у розпорядженні слідчого; дані про поведінку осіб, заінтересованих у результатах справи; оцінка всіх перерахованих чинників і в кінцевому підсумку визначення характеру ситуацій².

Слідча ситуація — динамічна система, дані про неї створюють в уяві слідчого своєрідну інформаційну модель, із знанням якої (він планує весь процес розслідування, проведення комплексів слідчих дій і оперативно-розшукових заходів, реалізацію тактичних операцій для досягнення проміжних завдань розслідування).

Ситуаційний підхід у методиці розслідування шахрайства можна надати у вигляді послідовного вирішення наступних заємопов'язаних завдань: побудова інформаційної моделі ситуацій, події, що розслідується; моделювання початкової слідчої ситуації; типізація початкової слідчої ситуації; побудова програми її вирішення із урахуванням розробленою наукою програми для типової ситуації; побудова індивідуальної програми розслідування; діагностика ситуації розслідування, що виникла; її вирішення.

¹ Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике. – М.: Юрид. лит., 1988. – С. 92–93.

² Герасимов И. Ф. Некоторые проблемы раскрытия преступлений. – Свердловск, 1975. – С. 175.

Процес розслідування конкретного злочину передбачає необхідність діагностики, врахування типової слідчої ситуації, що дозволить визначити можливості в обранні напрямку розслідування.

У криміналістичній літературі зверталася увага на те, що залежно від інформації про криміналістично значущі ознаки доцільно вирізняти такі слідчі ситуації на початковому етапі розслідування: 1) шахрай затриманий на місці злочину або відразу після його вчинення; 2) особа, що вчинила шахрайство, відома, але інформація про її місцезнаходження відсутня; 3) інформація про особу шахрая та спосіб його поведінки відсутня або вкрай незначна; 4) є дані про подію злочину, спосіб його вчинення, особа злочинця невідома; 5) є дані про подію злочину, але механізм вчинення шахрайства та особа, що вчинила злочин, невідома¹.

У літературних джерелах класифікація слідчих ситуацій початкового етапу досудового слідства здійснена залежно від способу надходження інформації про вчинений злочин або про злочин, що готується². Виходячи з аналізу та узагальнення матеріалів кримінальних справ також можливо виокремити такі слідчі ситуації початкового етапу розслідування шахрайства: 1) ситуація, коли інформація надходить у зв'язку із заявами потерпілих або повідомленнями службових осіб; 2) ситуація, коли інформація надходить у зв'язку з виконанням оперативно-розшукової діяльності; 3) ситуація, коли інформація надходить у зв'язку із затриманням шахрая на місці злочину.

Т. С. Волцецька зазначає, що для моделювання типових слідчих ситуацій необхідно визначатися: а) з кількістю необхідних елементів криміналістичної характеристики, що мають важливе значення на початковому етапі розслідування; б) з варіантом опису цих елементів. Вона пропонує за основу взяти

¹ Криміналістика: Підручник / За ред. В. Ю. Шепітька. – 2-ге вид. переробл. і допов. – К.: Концерн «Вид. Дім «Ін Юре», 2004. – С. 602, 603.

² Белкин Р. С. Курс криминалистики: Учеб. пособ. для вузов. – 3-е изд., доп. – М., 2001. – Т. 3. – С. 326; Советская криминалистика: методика расследования отдельных видов преступлений / Под ред. В. К. Лисиченко. – К.: Вища школа, 1988. – 405 с.

наступні елементи: а) особа потерпілого; б) особа злочинця; в) мотив вчинення злочину, та провести їх опис за типом: «відомо», «невідомо»¹.

За таким принципом, при розслідуванні шахрайства можна виокремити такі групи ситуацій: 1) невідомі: особа шахрая, особа потерпілого, мотив вчинення обману; 2) невідомі: особа потерпілого, особа шахрая; 3) невідомі: особа злочинця, мотив вчинення обману; 4) невідома: особа шахрая; 5) невідомі: особа потерпілого, мотив вчинення обману; 6) невідома: особа потерпілого; 7) невідомий: мотив вчинення обману; 8) відомо: особа потерпілого, особа шахрая, мотив вчинення обману.

Процес розслідування шахрайства передбачає висунення та перевірку слідчих версій. Версія є знаряддям пізнання в розслідуванні. Дослідженню криміналістичної версії у наукових джерелах було приділено достатню увагу².

Проблема використання криміналістичних версій при розслідуванні шахрайства розглядалася вченими досить фрагментарно. У більшості робіт автори обмежувалися тим, що називали деякі слідчі версії без урахування слідчої ситуації, різноманітних видів шахрайських посягань та інших обставин. Так, М. П. Яблоков, при розслідуванні шахрайства називає такі версії: має місце шахрайство; інсценування шахрайства та версії щодо фігури шахрая³. М. І. Панов та В. Ю. Шепітько

¹ Волчецкая Т. С. Ситуационный подход в практической и исследовательской криминалистической деятельности: Учеб. пособ. – Калининград: Изд-во КГУ, 2001. – С. 66.

² Левков В. М. Криміналістичні версії: Текст лекції. – Х.: Юрид. ін-т, 1990. – 29 с.; Коновалова В. О. Версия: концепция и функции в судопроизводстве: Монография. – Х.: Консум, 2000. – 176 с.; Пешак Я. Следственные версии: Криминалистическое исследование : Пер. со словац. – М.: Прогресс, 1976. – 228 с.; Колесниченко А. Н., Матусовский Г. А. О системе версий и методике их построения // Криминалистика и судебная экспертиза. – К.: РИО МВД УССР, 1970. – Вып. 7. – С. 7–13; Образцов В. А. О типичных версиях и принципах их разработки // Проблемы эффективности раскрытия и расследования преступлений. – Свердловск: УрГУ, 1978. – С. 25–34; та ін.

³ Яблоков Н. П. Расследование хищений путем мошенничества // Криминалистика: Учеб. для вузов / Под ред. Н. П. Яблокова. – М.: БЕК, 1996. – С. 578.

виокремлюють такі типові слідчі версії: шахрайство дійсно мало місце; вчинено інший злочин; надійшла неправдива заява і злочинного діяння взагалі не було; шахрайське заволодіння майном здійснено за допомогою підроблених документів або різноманітного роду речових і грошових «ляльок»; шахрайське заволодіння грошовими коштами або майном здійснено із застосуванням легальних форм підприємницької діяльності¹. Пропонування таких версій має найбільш загальний характер і не враховує диференціації шахрайських посягань, наповнення певним змістом припущень залежно від різних обставин, в яких використовується обман (або зловживання довірою). Виходячи із цього, типові слідчі версії при розслідуванні шахрайства можуть мати такий вигляд: 1) шахрайство має місце; 2) шахрайства не було, заявник добросовісно помиляється або вчинено інший злочин (крадіжка, вимагання тощо); 3) заявником інсценовано шахрайство.

У криміналістичних дослідженнях значна увага, і це обґрунтовано, приділяється використанню типових версій, які є результатом наукового узагальнення слідчої й судової практики, що відображають особливості розслідування окремих видів злочинів. Типова слідча версія являє собою припущення, побудоване на основі аналізу однотипних ситуацій².

При розслідуванні шахрайства слідчі версії можна виокремлювати залежно від різних підстав. Так, залежно від події, що відбулася, можна виділити такі слідчі версії: 1) має місце шахрайство; 2) має місце інший злочин; 3) надійшла неправдива заява (чи повідомлення), шахрайства не було; 4) має місце інсценування шахрайства. Залежно від поширеності шахрайського посягання можуть бути такі версії: 1) обмежена кількість жертв шахрайства; 2) регіональне поширення шахрайського посягання;

¹ Панов М. І., Шепітько В. Ю. Розслідування шахрайства // Настільна книга слідчого: Наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова. – К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2007. – С. 399.

² Матусовский Г. А. Экономические преступления: Криминалистический анализ. – Х.: Консум, 1999. – С. 167; Колесниченко А. Н., Матусовский Г. А. О системе версий и методике их построения // Криминалистика и судебная экспертиза. – К.: РИО МВД УССР, 1970. – Вып. 7. – С. 10–11.

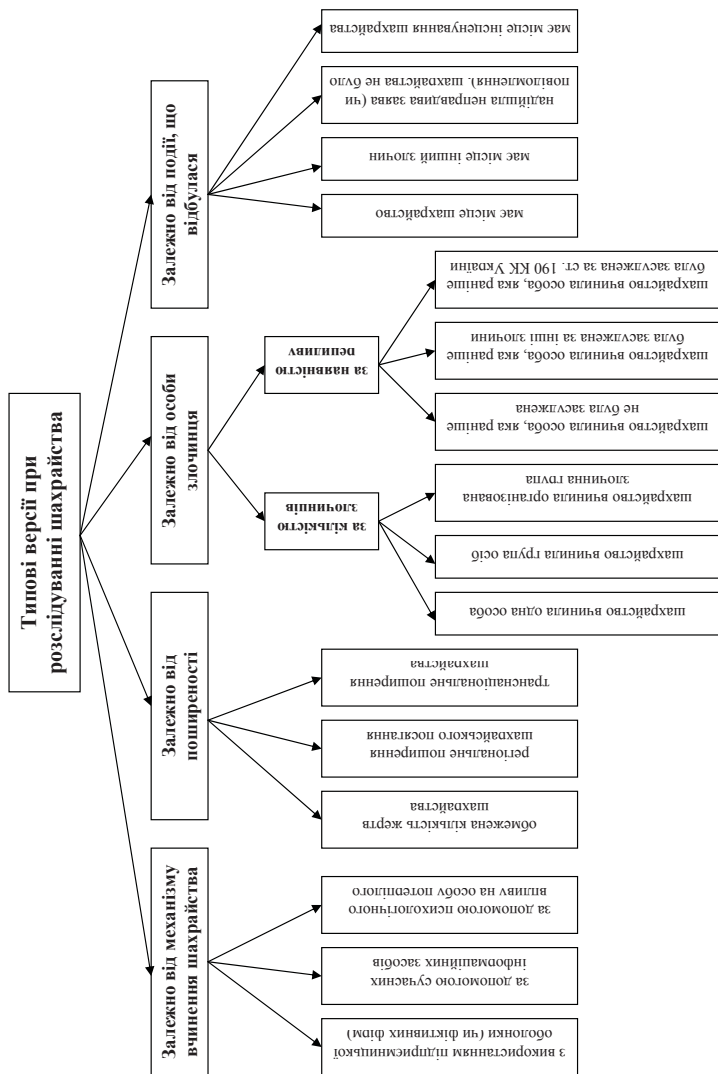

Рис. 7. Схематична модель типових версій

3) транснаціональне поширення шахрайства. Якщо брати за основу таку підставу, як особа злочинця, то можна виокремити такі слідчі версії: 1) за кількістю осіб: а) шахрайство вчинила одна особа; б) шахрайство вчинила група осіб; в) шахрайство вчинила організована злочинна група; 2) за наявністю рецидиву: а) шахрайство вчинила особа, яка раніше не була засуджена; б) шахрайство вчинила особа, яка раніше була засуджена за інші злочини; в) шахрайство вчинила особа, яка раніше була засуджена за ст. 190 КК України. Залежно від механізму вчинення шахрайства можуть бути виокремлені такі слідчі версії: 1) шахрайство вчинене з використанням підприємницької оболонки (чи фіктивних фірм); 2) шахрайство вчинене за допомогою сучасних інформаційних засобів; 3) шахрайство вчинене за допомогою психологічного впливу на особу потерпілого.

Узагальнення практики розслідування шахрайства дозволяє сформувати схематичну модель типових версій (див. рис. 7).

§ 2. Першочергові слідчі дії та оперативно-розшукові заходи (проблема побудови й використання тактичних операцій)

Успіх розслідування шахрайства передбачає необхідність своєчасного й тактично правильного виконання окремих слідчих дій, визначення оптимальної їх послідовності та доцільності проведення.

У криміналістичній літературі проблема початкового етапу розслідування злочинів певним чином досліджувалася¹. Окрім

¹ Баев О. Я. Тактика следственных действий: Учеб. пособ. – Воронеж: НПО МОДЭК, 1995. – 224 с.; Коновалова В. О. Методика розслідування злочинів: оптимальні системи слідчих дій // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 4(43). – С. 155–160; Митрохина З. И. Первоначальные следственные действия по делам о хищении грузов из подвижных составов железнодорожного транспорта: Учеб. пособ. – Х.: Юрид. ин-т, 1986. – 30 с.; Волобуєв А. Ф. Розслідування і попередження розкрадань майна в сфері підприємництва: Навч. посіб. / За ред. О. М. Бандурки. – Х.: Рубікон, 2000. – 272 с.

того, у літературних джерелах були визначені й особливості даного етапу щодо розслідування окремих видів шахрайства¹. В основному вчені криміналісти звертали увагу на перерахування слідчих дій, надання переліку обставин, що підлягають з'ясуванню, тощо. Разом з тим тактичні особливості проведення окремих слідчих дій, визначення їх оптимальної послідовності, пропонування тактичних операцій залежно від проміжних завдань розслідування шахрайства залишилися недостатньо дослідженими.

Результати анкетування та інтерв'ювання слідчих МВС України дозволили встановити, що при розслідуванні шахрайства вони провадять такі слідчі дії: огляд місця події (62%), слідчий огляд документів (42%), освідування (2%), допит свідка (98%), допит підозрюваного (64%), виїмка документів (34%), виїмка предметів (24%), обшук (38%), призначення судових експертиз (88%), відтворення обстановки та обставин події (16%), пред'явлення особи для впізнання (72%), очна ставка (28%).

Відповідно до ст. 190 КПК України слідчий проводить огляд місця події з метою виявлення слідів злочину та інших речових доказів, з'ясування обстановки злочину, а також інших обставин, які мають значення для справи. Огляд місця події є первинною і невідкладною слідчою дією. Це пояснюється необхідністю отримання інформації про обставини події у первісному, незмінному стані, оскільки будь-яке зволікання спричиняє втрату речових доказів, зміну слідової картини. Невідкладність огляду місця події пояснюється також необхідністю оперативного отримання інформації з метою організації розшуку злочинця, а також проведення інших слідчих дій, спрямованих на розкриття злочину².

¹ Ларичев В. Д., Спирин Г. М. Коммерческое мошенничество в России. Способы совершения. Методы защиты. – М.: Экзамен, 2001. – 256 с.; Березин Д. В. Мошенничество в сфере вексельных отношений. – М.: Юрлитинформ, 2004. – 184 с.; Шаров А. В. Расследование мошенничества в сфере оборота жилища: Учеб.-практ. пособ. – М.: Юрлитинформ, 2005. – 208 с.; Ларичев В. Д. Мошенничество в сфере страхования. Предупреждение, выявление, расследование. – М.: ФБК – ПРЕСС, 1998. – 160 с.

² Коновалова В. О. Слідчий огляд // Криміналістика: Підручник / За ред. В. Ю. Шепітька. – К.: Вид. Дім ІнЮре, 2001. – С. 218.

У криміналістичній літературі проблемам огляду місця події приділяється значна увага¹. Місце події містить значну інформацію про подію злочину та осіб, які його вчинили. На думку В. Ю. Шепітька, безпосереднє сприйняття слідчим обстановки місця події і виявлення речових доказів стає тим вихідним матеріалом, ознайомлення з яким дозволяє відновити подію злочину, а в окремих випадках і особу злочинця. Специфіка сприйняття відбиття злочину визначає і саму тактику огляду місця події і ті тактичні прийоми (їх системи), які можуть бути використані². В. О. Коновалова зазначає, що огляд місця події має певну специфіку, яка виділяє його з-поміж інших слідчих дій. Остання полягає в тому, що: 1) огляд місця події має на меті виявлення невизначеного кола доказів, характер яких диктується особливостями злочину, способом його вчинення і приховування; 2) при виявленні тієї або іншої інформації слідчий повинен вирішити питання щодо її відносності до розслідуваного злочину та доказового значення³.

У результаті узагальнення кримінальних справ про шахрайство встановлено, що огляд місця події проводився у 68% випадків, але ефективним виявився лише у 44%, а в 56% мав досить формальний характер і не дав позитивних результатів у отриманні доказової інформації.

При розслідуванні шахрайства огляд місця події проводиться не завжди, бо іноді цей злочин розтягнутий у часі і не завжди зрозуміло в якому місці його вчинено. У тих випадках, коли огляд проводиться, його необхідно здійснювати після опитування або допиту свідків чи потерпілих. Лише

¹ Васильев А. Н. Понятие и задачи осмотра места происшествия // Осмотр места происшествия. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 5–20; Виницкий Л. В. Осмотр места происшествия: организационные, процессуальные и тактические вопросы (по материалам Казахской ССР): Учеб. пособ. – Караганда, 1986. – 106 с.; Колмаков В. П. Следственный осмотр. – М.: Юрид. лит., 1969. – 196 с.; Леви А. А. Организация осмотра места происшествия. – М., 1970. – 96 с.; та ін.

² Шепітько В. Ю. Тактика огляду місця події: Конспект лекцій. – Х.: УкрЮА. – С. 4.

³ Коновалова В. Е Психология в расследовании преступлений. – Х.: Вища школа, 1978. – С. 49–50.

таким чином, із їх показань, можна встановити фактичне місце події¹.

При шахрайстві в процесі огляду місця події необхідно: 1) виявити та вилучити сліди, які підтверджують присутність злочинця (злочинців) на місці події (сліди ніг, сліди рук, сліди транспортних засобів); 2) оглянути та при необхідності вилучити бухгалтерські чи інші документи, які засвідчують факт вчинення шахрайства; 3) оглянути комп'ютерну та копіювальну техніку; 4) оглянути та вилучити предмети та речі, що виявлені на місці події.

Свою специфіку має огляд місця події при розслідуванні шахрайства, вчиненого з використанням комп'ютерних засобів та систем. Так, С. В. Ардаб'єва, слушно зазначає, що при даному виді шахрайства огляд місця події необхідно проводити за участю спеціаліста у сфері судової комп'ютерно-технічної експертизи чи у сфері інформаційних технологій, а також апаратно-комп'ютерних засобів².

Огляд місця події при шахрайстві з використанням комп'ютерних технологій у програмі NCTP (США) по боротьбі із комп'ютерною злочинністю має назву «огляд місця електронного злочину»³. Ця слідча дія спрямована на виявлення, фіксацію та вилучення слідів злочину, а також на дослідження обстановки місця події. Стосовно даного виду шахрайства такі сліди знаходяться на «нетрадиційних» носіях і не у «традиційному» вигляді. При огляді комп'ютерних засобів об'єктами огляду є: комп'ютерне та радіоелектронне обладнання, носії інформації (IP-адреси, дані КЕШ-пам'яті системного блоку та ін.). У ході огляду необхідно виявити сліди, які стануть

¹ Березин Д. В. Мошенничество в сфере вексельных отношений. – М.: Юрлитинформ, 2004. – С. 110–111.

² Ардаб'єва С. В. Особенности тактики производства отдельных следственных действий при расследовании мошенничеств, совершаемых с использованием компьютерных средств и систем // Воронежские криминалистические чтения: Сб. науч. тр. / Под ред. О. Я. Баева. – Воронеж: Воронеж. гос. ун-та, 2007. – Вып. 8. – С. 6.

³ Преступления, связанные с компьютерной информацией // Зарубежный опыт. – М.: ГИЦ МВД России, 2000. – Вып. 5. – С. 9.

об'єктами апаратно-комп'ютерного чи традиційно-криміналістичного дослідження¹.

При розслідуванні шахрайства мають значення своєчасне, тактично правильне проведення виїмки й огляду документів. Всебічний аналіз конкретного способу вчинення шахрайства, урахування місця й засобів вчинення, у тому числі використаних документів, а також предмета посягання дозволяють слідчому визначити вид і перелік документів, що підлягають виїмці².

Для своєчасної виїмки документів важливо точно визначити місце їхнього знаходження й тим самим вирішити питання про місце провадження виїмки, а також мати відомості, що індивідуалізують ці документи³. При підготовці виїмки слід враховувати, якими документами користувався злочинець, де він заволодів майном або грішми, який предмет посягання.

Як показує вивчення практики, у ряді випадків слідчий замість провадження виїмки, витребує документи. Відповідно до ст. 66 КПК України слідчий вправі вимагати від установ, підприємств, організацій, службових осіб і громадян пред'явлення документів, які можуть установити необхідні в справі фактичні дані, однак при такому порядку є ризик втрати, підробки, фальсифікації документів⁴. Тому необхідно вирішити, чи доцільно проводити витребування замість виїмки документів.

За даною категорією справ необхідні документи витребують, як правило, слідчим або органом дізнання в стадії пору-

¹ Ардабьева С. В. Особенности тактики производства отдельных следственных действий при расследовании мошенничеств, совершаемых с использованием компьютерных средств и систем // Воронежские криминалистические чтения: Сб. науч. тр. / Под ред. О. Я. Баева. – Воронеж: Воронеж. гос. ун-та, 2007. – Вып. 8. – С. 8.

² Зернов С. И. Практика проведения следственного осмотра предметов и документов // Взаимодействие следователя и эксперта-криминалиста при производстве следственных действий. – М., 1995. – С. 12–24.

³ Михайлов А. И. Деятельность следователя по предупреждению преступлений. – М.: Всесоюз. ин-т по изуч. причин и разработке мер предупреждения преступности, 1976. – С. 40–41.

⁴ Быховский И. Е. Выемка // Социалистическая законность. – 1982. – № 1. – С. 55.

шення кримінальної справи. Витребування документів проводиться для перевірки заяв або повідомлень про злочин для законного й обґрунтованого вирішення питання про порушення кримінальної справи (ст. 97 КПК України). Документи ж, які слідчий не вимагав або ж не одержав у ході перевірки до порушення кримінальної справи, мають вилучатися за допомогою виїмки.

Документи можуть бути об'єктом виїмки не лише в місцях вчинення шахрайства, але й в інших установах, організаціях і на підприємствах. Виїмці підлягають іноді документи, що перебувають в інших містах. Це вимагає від слідчого точного визначення місць знаходження цих документів.

Узагальнення й аналіз практики розслідування шахрайства дозволяють визначити перелік документів, що підлягають вилученню при виїмці, і місця їхнього знаходження залежно від різновидів шахрайства. Достатньо часто піддаються виїмці документи із вказівкою певних місць їхнього знаходження: а) видатковий (прибутковий) ордер, що пред'являвся при одержанні грошей (в касі підприємства); б) касовий чек, за яким отриманий шляхом обману товар; в) товарний чек (перший екземпляр); г) контрольна стрічка касового апарата.

Перераховані документи є орієнтовними. На початковому етапі розслідування не завжди можна встановити досить повні дані про документи, що підлягають вилученню. Тому слідчий, готуючись до виїмки, повинен ознайомитися з інструкціями (правилами) ведення документообігу, в яких регламентується не лише кількість, порядок оформлення, але й місця знаходження відповідних документів.

Виїмці підлягають не лише документи, але й предмети, які були отримані в результаті шахрайських дій. Слід зазначити, що злочинці найчастіше прагнуть скоріше реалізувати отримані речі. Вони здають їх у скупні магазини, ломбарди, продають стороннім особам та ін.

Про провадження виїмки слідчий зобов'язаний відповідно до ст. 188 КПК України скласти протокол, у якому має бути зазначене, у якому саме місці й при яких обставинах був виявлений документ. Слід перерахувати в протоколі всі докумен-

ти із вказівкою їхньої назви, кількості й індивідуальних (окремих) ознак (ст. 186 КПК України).

Після провадження виїмки слідчий проводить ретельний огляд документів. Мета слідчого огляду визначена в законі (ст. 190 КПК України) і полягає у: а) виявленні слідів злочину та інших речових доказів; б) з'ясуванні обстановки події; в) з'ясуванні інших обставин, що мають значення для справи.

Завдання слідчого огляду документів полягають в їхньому збиранні й дослідженні як доказів. У процесі огляду документів по справах про шахрайство мають бути вирішені такі завдання: 1) з'ясування загальних даних, які характеризують документ; 2) установлення місця розташування тексту, який підлягає дослідженню, його фрагментів, підписів; 3) ким і коли виданий або виготовлений документ, кому адресований; 4) від імені кого виконані підписи, який зміст документа, що свідчить про факти й обставини, які мають значення для справи; які реквізити він має; 5) чи є в документі які-небудь знаки або тексти, нерозривно пов'язані з підписами, що підлягають дослідженню; 6) які факти або події засвідчені підписами, печатками й штампами, коли заповнений текст (підписи); 7) встановлення факту виконання документа або окремих його частин конкретною особою; 8) встановлення ознак, що вказують на внесення в документ змін; 9) яким барвником виконаний основний текст, заповнені реквізити, окремі фрагменти; 10) як виконано текст рукопису; 11) чи відповідає час заповнення документа, судячи з дати й часу виготовлення бланка документа; 12) установлення ознак підроблення відбитків печаток, штампів за їхнім дзеркальним відображенням, а також інші завдання¹.

У результаті огляду слідчий визначає, які з документів слід долучити як речові докази; по яких необхідне призначення судової експертизи, які документи — письмові докази допоможуть досліджувати певні обставини.

При розслідуванні шахрайства слідчому доводиться вивчати велику кількість різних документів. Ці документи умовно мож-

¹ Руководство для следователей. — 2-е изд. доп. и перераб. — М.: Юрид. лит., 1981. — Ч. 1. — С. 246–247.

на поділити на три групи: 1) документи зі справжніми підписами й рукописними текстами (записами); 2) документи, в яких інформація про злочин і злочинця міститься у вигляді різних підробок; 3) документи, що засвідчують певні факти своїм змістом.

Під документом у криміналістиці розуміється письмовий акт або спеціально виготовлений предмет, на якому за допомогою письма або інших знакових систем, зафіксовані (засвідчені) відомості про обставини, що належать до справи, які піддаються спеціальним дослідженням, з метою з'ясування їх доказового значення¹.

У справах про шахрайство документами — письмовими доказами є акти інвентаризації й ревізій; письмові пояснення певних осіб, довідки, що підтверджують факти, викладені в акті ревізій; виконавчі написи нотаріальних контор; листи чи запити та інші документи.

При огляді документів у справах про шахрайство слід перевіряти, чи складені вони відповідно до існуючих інструкцій, чи правильно заповнені реквізити, є документ оригіналом чи копією. Необхідно звернути увагу на наявні підписи, а також рукописний текст, оскільки при заповненні реквізитів документів шахрай залишає про себе певні відомості. Документи містять різний обсяг інформації про злочинця. Окремі документи мають мінімум реквізитів. Злочинці не завжди заповнюють реквізити документів самостійно, іноді вони вдаються до послуг знайомих або родичів при заповненні документів².

Важливою слідчою дією при розслідуванні шахрайства є допит. Допит полягає в одержанні органами розслідування відповідно до правил, установлених процесуальним законом,

¹ Лисиченко В. К. Криминалистическое исследование документов (правовые и методологические проблемы): Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12. 00. 09 / К., 1974. — С. 15–16.

² Лисиченко В. К. Содержание и функции следственного (судебного) осмотра документов // Криминалистическая и судебная экспертиза: Республ. межведом. сб. — К., 1975. — С. 34–35; Марков А. Я. Дознание по делам о преступлениях, подследственных следователям. — М., 1995. — С. 30.

від допитуваного відомостей про відомі йому факти, що мають значення для правильного вирішення справи¹.

У теорію допиту значний внесок здійснили вчені, які розробили наукові положення щодо процесуального порядку, тактики, психології, моральних засад допиту, основні з яких нині набули характеру загальноприйнятих тактичних побудов².

У криміналістичній літературі зазначається, що допит є найпоширенішим способом одержання доказів. Водночас допит — одна з найбільш складних слідчих (судових) дій, його проведення вимагає від слідчого високої загальної й професійної культури, глибокого знання психології людини³. Із усього бюджету часу, що витрачає слідчий на провадження слідчих дій, на допити припадає більше 80%⁴.

Існує ряд специфічних моментів, властивих допиту при розслідуванні шахрайства. На думку О. М. Васильєва, з окремих категорій справ особливості виявляються в тематиці до-

¹ Порубов Н. И. Научные основы допроса на предварительном следствии. — Минск: Высшая школа, 1978. — С. 17.

² Васильев А. Н. Тактика допроса // Криминалистика: Учебник / Под ред. А. Н. Васильева. — М.: Изд-во МГУ, 1980. — С. 263; Порубов Н. И. Научные основы на предварительном следствии. — Минск: Высшая школа, 1978. — 264 с.; Белкин Р. С. Тактика допроса // Криминалистика: Учебник / Под ред. Р. С. Белкина. — М.: Юрид. лит., 1986. — С. 274; Васильев В. Л. Юридическая психология: Учебник для вузов. — М.: Юрид. лит., 1991. — С. 340–356; Дулов А. В. Судебная психология. — Минск: Высшая школа, 1975. — С. 305–310; Коновалова В. Е. Допрос: Тактика и психология. — Х.: Консум, 1999. — С. 7–19; Комарков В. С. Тактика допроса: Учеб. пособ. — Х., 1975. — 66 с.; Доспулов Г. Г. Психология допроса на предварительном следствии. — М.: Юрид. лит., 1976. — 112 с.; Карнеева Л. М. Пределы использования тактических приемов допроса // Тактические приемы и пределы их использования. — М., 1980; Соловьев А. Б. Очная ставка на предварительном следствии. — М., 1970. — 90 с.; Рагинов А. Р., Ефимова Н. И. Психология допроса обвиняемого: Метод. пособие. — М., 1988.

³ Шепитько В. Ю. Теория криминалистической тактики: Монография. — Х.: Гриф, 2002. — С. 218.

⁴ Бахин В., Когамов М., Карпов Н. Допрос на предварительном следствии (уголовно-процессуальные и криминалистические вопросы). — Алма-Ата: Оркениет, 1999. — С. 6; Михайлов А. И., Соя-Серко Л. А., Соловьев А. Б. Научная организация труда следователя. — М.: Юрид. лит., 1974. — С. 71.

питу, колі осіб, які можуть бути у справі обвинуваченими, свідками, послідовності їх допиту¹.

Значний обсяг інформації, що має значення для швидкого й ефективного розслідування шахрайства, органи розслідування одержують від свідків. Нерідко ці особи виступають як заявники про злочини, вчинені шляхом шахрайства. Значущість повідомлюваних свідками відомостей залежить від низки чинників, серед яких переважає бажання, продиктоване обов'язками громадянина припинити злочинну діяльність певних осіб. Саме ця обставина спричиняє важливість визначення груп свідків, їхньої спрямованості, потенційних можливостей для одержання даних, що сприяють розслідуванню злочинів. Повідомлювана свідками інформація в загальному вигляді залежить від ступенів поінформованості останніх, однак, у більш докладній градації й від інших характеристик.

Відносно шахрайства свідків можна розподілити на такі групи: 1) особи, які тим чи іншим чином сприяли шахрайству, але самі про це не знали; 2) особи, у чиєму віданні перебувало майно (продавці магазинів, комірники, контролери, працівники бухгалтерій тощо). До цієї групи можна віднести й осіб, які виконують функції контролю або охорони; 3) особи, чії документи були використані при вчиненні шахрайства, але вони не мають відношення до предмета злочинного посягання; 4) особи, що не мають відношення ні до об'єкта злочину, ні до виду виробничої (чи торгової) діяльності. Ці особи виступають як свідки шахрайської діяльності (очевидці злочину); 5) особи, що перебувають у родинному чи іншому зв'язку із шахраєм; 6) особи, яким відомі будь-які інші обставини по справі².

Наведена класифікація має умовний характер, її практичне значення полягає в наданні допомоги слідчому у визначенні кола питань, на які найбільш повно може відповісти той або

¹ Васильев А. В., Карнеева Л. М. Тактика допроса при расследовании преступления. – М.: Юрид. лит., 1970. – С. 9–10.

² Мусієнко О. Л. Допит свідків при розслідуванні шахрайства // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. – Х.: НЮАУ, 2007. – Вип. 91. – С. 156–161.

інший свідок (визначення предмета допиту). Інша роль пропонуваної класифікації полягає у визначенні кола свідків і прогнозуванні характеру одержуваної від них інформації.

Слід особливо підкреслити, що на початковому етапі розслідування шахрайства важливим є допит свідків, у чиєму віданні перебувало майно. Своєчасний допит таких свідків надає можливість слідчому встановити істотні обставини події злочину, правильно конструювати версії¹.

Злочинець при вчиненні шахрайських посягань на майно шляхом обману або шляхом зловживання довірою, заволодіваючи майном (грошовими коштами), одержує його від певної особи. Допит цих осіб віднесено до числа першочергових слідчих дій.

Допит таких свідків має певні особливості, обумовлені тим, що особи, у віданні яких перебувало майно, безпосередньо взаємодіє із шахраєм й більше за інших поінформовані про обставини злочину. Ці особи самі передають або беруть участь у передачі майна шахраєві. Крім того, шахрайство іноді стає можливим через неуважність або грубе порушення встановленого порядку видачі матеріальних цінностей. Обставини злочину, пов'язані з діями злочинця відносно пред'явлення або оформлення певних документів та сприйняття зовнішнього вигляду шахрая дозволяють розширити предмет допиту свідка. До нього, зокрема, можуть належати: з'ясування ознак (прикмет) зовнішності особи шахрая, характер його дій, дані про документи (які документи пред'являлися шахраєм, які документи оформлялися, їхній зміст, особливості оформлення тощо), відомості про дії по одержанню й відвантаженню майна, особливості майна та його вартість; відомості про порядок діяльності підприємства, порядок охорони майна та інше.

Готуючись до допиту, слідчий вирішує, які докази він буде пред'являти й у який момент допиту. На початковому етапі роз-

¹ Богданов Б. Е. Особенности тактики допроса свидетелей по делам о хищениях в торговле // Вопросы совершенствования следственной работы. – М., 1970. – С. 106–116; Порубов Н. И. Научные основы допроса на предварительном следствии. – Минск: Высшэйшая школа, 1973. – С. 175.

слідування — це, насамперед, зібрані до порушення кримінальної справи предмети й документи, матеріали опитувань очевидців, а також предмети й документи. При цьому слідчий повинен подбати, щоб мати ці докази «під рукою» під час допиту¹.

Виняткового значення набуває з'ясування в процесі допиту відомостей про зовнішність злочинця, його прикмети. У ході з'ясування цих даних слідчому рекомендується використовувати фоторобот, композиційні портрети та інші засоби, що дозволяють одержати дані про словесний портрет злочинця².

У ході допиту слідчий має з'ясувати обставини, необхідні для виконання й інших початкових і подальших слідчих дій. Так, з'ясування питання про документи, які оформлялися при одержанні майна, дозволяє визначити необхідність провадження виїмки й огляду.

Особливу увагу в процесі допиту необхідно приділити з'ясуванню ознак переданого майна, його вартості. З'ясування цієї обставини певною мірою сприяє розшуку вилученого майна, відшкодуванню матеріального збитку, а іноді цілеспрямованому пошуку підозрюваних.

У процесі допиту слідчий повинен з'ясувати причини й умови, що сприяли вчиненню злочину. Аналіз кримінальних справ показує, що в деяких випадках вчиненню шахрайства сприяє неналежна поведінка осіб, яким ввірене майно. Тому вони іноді дають неповні й неправдиві показання. У цьому зв'язку оцінка показань таких свідків становить значні складнощі.

У цілому зміст підготовки до допиту, визначення предмета показань, черговості допиту конкретних осіб, тактики допиту залежать від сформованих слідчої ситуації розслідування й ситуації допиту, враховуються індивідуальні психологічні характеристики особи допитуваного.

¹ Хмыров А. А. Расследование хищений государственного и общественного имущества. — М.: ВЮЗИ, 1970. — С. 109.

² Зинин А. М. Внешность человека в криминалистике (субъективное изображение). — М.: Экзамен, 1995. — 240 с.; Криминалистическое описание внешности человека / Снегков В. А., Зинин А. М. и др. — М., 1984. — 209 с.; Топорков А. А. Словесный портрет. — М., 1999. — 112 с.

Важливе значення має в розглянутому аспекті ставлення допитуваного до розслідуваної події, його положення на підприємстві або поза ним (свідки, підозрювані, обвинувачені). За перерахованими підставами в криміналістичній літературі Б. Є. Богдановим, В. Г. Танасевичем та іншими авторами обґрунтовано розподілено свідків, обвинувачених (підозрюваних) на кілька груп, що дає змогу також визначати шляхи встановлення осіб, яким відомі обставини по розслідуваному злочину¹.

При обранні тактичних прийомів допиту свідків, необхідно брати до уваги, яка виникла ситуація допиту: кооперативна (безконфліктна) або конфліктна². Так, у безконфліктній ситуації допиту добросовісних свідків слід враховувати, що деякі з них, виконуючи повсякденну роботу «у плані фіксованих настанов», як справедливо зазначає І. Кертес, можуть не запам'ятати її, або спотворюють те, що відбулося, або не повідомляють нічого цікавого³. У цих випадках доцільне використання прийомів актуалізації відбитої свідками події, що відбулася, сприятливого порушення асоціативних зв'язків, що допомагають словесному відтворенню відомої свідкові події, спрямованих на встановлення помилок у показаннях та їхнє усунення.

Допитувані особи також можуть бути розділені на кілька груп: керівники підприємств; матеріально відповідальні особи, що займають керівні посади (завідувачі виробництвом, начальники цехів та ін.⁴; інші, другорядні учасники злочинної події — рядові матеріально відповідальні особи, працівники охоронних

¹ Богданов Б. Е. Особенности тактики допроса свидетелей по делам о хищениях в торговле // Вопросы совершенствования следственной работы. — М.: ВНИИ МВД СССР, 1970. — С. 27; Танасевич В. Г. Проблемы методики раскрытия и расследования преступлений // Советская криминалистика. Теоретические проблемы. — М.: Юрид. лит., 1978. — С. 169–190.

² Доспулов Г. Г. Психология допроса на предварительном следствии. — М.: Юрид. лит., 1976. — С. 13–16.

³ Кертэс И. Тактика и психологические основы допроса. — М.: Юрид. лит., 1965. — С. 98.

⁴ Ларьков А. Н., Чернова К. Т. Методика расследования хищений социалистического имущества // Общие вопросы расследования хищений / Под ред. В. Г. Танасевича. — М., 1979. — С. 143.

систем, водії транспортних засобів тощо, які не несуть матеріальної відповідальності.

Допит підозрюваного, як правило, є першочерговою, а обвинуваченого — наступною слідчою дією. Однак слід критично поставитися до того, що слідчі, маючи в ході першочергових слідчих дій або після завершення достатні докази для пред'явлення обвинувачення конкретним особам, нерідко притягали останніх до кримінальної відповідальності лише наприкінці розслідування.

В. Є. Богинський справедливо зауважує, що допит підозрюваного має свої процесуальні й тактичні особливості¹. На початку допиту підозрюваний обов'язково допитується про обставини, що стали підставою для його затримання або обрання відносно нього запобіжного заходу. В обвинуваченого з'ясовується, чи визнає він себе винним у пред'явленому йому обвинуваченні, після чого пропонується дати показання по суті пред'явленого обвинувачення.

У ході допиту підозрюваного (у меншому обсязі) і обвинуваченого необхідно з'ясувати такі питання: 1) за яких обставин вчинено обман; 2) які способи застосовувалися (конкретні прийоми, операції, дії з підготовки, заволодіння майном тощо); 3) які ще злочини ним було вчинено; 4) хто і з якого часу брав участь у злочинній діяльності, яка роль кожного учасника обманних дій; 5) протягом якого періоду вчинявся злочин; 6) яка загальна сума матеріальних цінностей або грошових коштів утворилася в результаті вчиненого шахрайства; 7) який існував порядок розподілу грошових коштів у членів ОЗГ; 8) як оформлялися конкретні первинні бухгалтерські документи, який порядок відвантаження матеріальних цінностей; 9) чи є в них цінності, здобуті злочинним шляхом².

¹ Богинський В. Е. Система тактических приемов допроса подозреваемого: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / ХЮрИ. — Х., 1980. — С. 3.

² Мусиенко О. Л. Особенности допроса обвиняемых при расследовании мошенничества // Право обвинуваченого на кваліфікований захист та його забезпечення: Матеріали міжнар. наук.-практ. семінару, 1–2 груд. 2005 р.; Х. / Редкол.: В. В. Сташис та ін. — Х.; К.: ЦНТ Гопак, 2006. — С. 214–216.

Отже, у результаті допиту можна одержати від підозрюваного, обвинуваченого показання про їхні власні дії й про відомі їм дії інших осіб, всі обставини, що становлять предмет доказування у справі¹.

У деяких слідчих ситуаціях (особливо початкових) виникає необхідність визначення черговості допитів декількох підозрюваних або обвинувачених, щоб якомога раніше одержати правдиві показання про вчинене шахрайство. Вдалими стосовно згаданих ситуацій є рекомендації О. М. Васильєва та Л. М. Карнеєвої². У першу чергу доцільно допитувати тих, хто за наявними у розпорядженні слідчого відомостям (у тому числі й не процесуальними) більш схильний до дачі правдивих показань (відігравали другорядну роль у злочині, мають позитивні особистісні якості) або відносно яких зібрана більша кількість доказів.

У криміналістичній літературі запропоноване значне число рекомендацій з тактики допиту підозрюваного (обвинуваченого)³. Перспективна система основних тактичних прийомів допиту й алгоритм їхнього застосування розроблені Л. М. Карнеєвою та І. Кертесом. Рекомендовані ними програми дій особи, що провадить допит, розраховані на різні тактичні ситуації, незалежно від процесуального положення допитуваного⁴.

¹ Давлетов А. Д. Предварительное расследование и предупреждение хищений социалистического имущества. – Ташкент: Фан, 1978. – С. 95.

² Васильев А. Н., Карнеева Л. М. Тактика допроса при расследовании преступлений. – М.: Юрид. лит. – С. 116; Карнеева Л. М., Соловьев А. Б., Чувилов А. А. Допрос подозреваемого и обвиняемого. – М.: Юрид. лит., 1969. – С. 81–82.

³ Богинский В. Е. Система тактических приемов допроса подозреваемого: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / ХЮрИ. – Х., 1980. – С. 3–17; Журавель В. А. Допрос потерпевшего и использование его показаний для построения методики расследования отдельных видов преступлений: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / ХЮрИ. – Х., 1983. – С. 4–18; Шепитько В. Ю. Теоретические проблемы систематизации тактических приемов в криминалистике. – Х.: РИП «Оригинал», 1995. – С. 121–128.

⁴ Карнеева Л. М., Кертэс И. Система основных тактических приемов допроса и алгоритм их применения // Уголовный процесс и криминалистика: Сб. науч. труд. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1983. – С. 18–27.

До числа першочергових слідчих дій у справах про шахрайство належить обшук. Обшук визначають як слідчу дію, що полягає у відшуканні й вилученні знярядь злочину, предметів, цінностей і документів, які можуть мати значення для справи, а також у виявленні розшукуваних осіб і трупів шляхом примусового обстеження приміщень, ділянок місцевості або яких-небудь осіб¹. Відшукання схованих об'єктів (знярядь злочину, речових доказів, трупів, осіб, що переходять від суду й слідства) може бути здійснене в ході провадження обшуку, процесуальний режим якого визначений кримінально-процесуальним законодавством (статті 177, 179–186, 188, 189 КПК України). Обшук є одним з способів одержання доказової інформації в кримінальному процесі². Деякі автори акцентують увагу на примусовому характері обшуку. Не заперечуючи проти цієї вказівки, слід, однак, зазначити, що в деяких випадках примусу в діях слідчого при обшуку може й не бути, тому що окремі особи добровільно видають шуканий об'єкт на пропозицію слідчого. У цьому зв'язку слід звернути увагу на вказівку законодавця про те, що перед обшуком або виїмкою слідчий пред'являє постанову особам, що займають приміщення, або представникові установи, підприємства або організації, де провадиться обшук або виїмка, і пропонує видати зазначені в постанові предмети або документи, а також указати місце, де переховується злочинець.

І. Я. Фойницький наголошував, що за нашим правом судова влада може удаватися до обшуку тільки у випадку ґрунтовної підозри, що в приміщенні, яке оглядається, перебуває або обвинуваний, або предмет злочину, або речові докази його³.

Основними завданнями обшуку по справах розглядуваної категорії є: 1) відшукання й вилучення майна й цінностей, отри-

¹ Криміналістика / Под ред. А. Н. Васильєва. – М.: МГУ, 1980. – С. 334.

² Денисюк С. Ф., Шепитько В. Ю. Системы тактических приемов обыска (тактические комбинации) // Весы Фемиды. – Симферополь, 2001. – № 1. – С. 7–17.

³ Фойницький І. Я. Курс уголовного судопроизводства. – Санкт-Петербург: Альфа, 1996. – Т. 2. – С. 321.

маних у результаті шахрайських дій; 2) виявлення документів, що мають значення для справи; 3) виявлення предметів і речових доказів (наприклад, за допомогою яких шахраї підробляли документи). Відшукання викраденого й нажитого злочинним шляхом є засобом як забезпечення відшкодування матеріального збитку, так і доказування вчиненого злочину. О. О. Хмиров справедливо вказує, що при організації обшуку слідчий «насамперед повинен виходити з необхідності виявити викрадене майно, гроші й цінності, здобуті злочинним шляхом»¹.

Обшук досить складна слідча дія і його результати багато в чому залежать від того, як до нього підготувався слідчий. Підготовка до обшуку включає: 1) прийняття рішення про провадження обшуку; 2) процесуальне оформлення результатів обшуку; 3) одержання й аналіз необхідної орієнтуючої інформації, що стосується: а) особи, що обшукується; б) місця обшуку; в) шуканих предметів; 4) розробку тактичного плану проведення обшуку: а) визначення часу обшуку; б) підбір учасників обшуку й розподіл обов'язків між ними; в) підготовку науково-технічних засобів; г) визначення заходів охорони місця обшуку; г) підготовку транспортних засобів; визначення способів зв'язку; д) заходів попередження можливості збройного опору; е) вирішення питання про доцільність використання кінологів; є) обрання заходів, що виключають телефонний та інші способи зв'язку з іншими особами до закінчення обшуку².

Природно, що підготовка до обшуку, значний обсяг якої запропонований А. І. Михайловим і Г. С. Юріним, не завжди потрібна. Обшук має бути проведений своєчасно. Від цього значною мірою залежить повнота збирання доказів, відшкодування матеріального збитку, заподіяного злочином. Закон установив певні підстави, при наявності яких можливе здійснення цієї слідчої дії. Стаття 177 КПК України передбачає провадження обшуку лише в тих випадках, коли в розпорядженні слідчого є достатні підстави вважати, що в певному приміщенні або іншому місці, або

¹ Хмиров А. А. Расследование хищений государственного и общественного имущества. – М.: ВЮЗИ, 1970. – С. 101.

² Михайлов А. И., Юрин Г. С. Обыск. – М.: Юрид. лит., 1971. – С. 3–5.

в якої-небудь особи знаходяться знаряддя злочину, предмети й цінності, здобуті злочинним шляхом, а також інші предмети або документи, які можуть мати значення для справи.

Обшук може бути успішним у тому випадку, коли слідчий має необхідну орієнтовну інформацію. Ця інформація повинна містити необхідні відомості як про осіб, у яких слід провадити обшук, так і про місце провадження обшуку.

При вирішенні розумових завдань, спрямованих на відшукування предметів або документів, мають значення відомості про особу, що обшукується, її зв'язки, особливості поведінки, інтереси і нахили, спосіб життя. «Інтелектуальний» характер злочину, який вчиняє шахрай, дозволяє припустити, що способи приховування можуть бути найбільш витонченими, розрахованими на непоінформованість слідчого. Саме тому відомості про особистісні характеристики шахрая дають можливість прогнозувати можливу схему його дій, пов'язаних із приховуванням злочину. З огляду на це необхідно акцентувати увагу на такому: а) об'єкт, на який спрямовані злочинні дії; б) спосіб вчинення злочину; в) способи приховування його (як у період вчинення, так і після нього), у тому числі поведінка, що інсценує непричетність до події. Сукупність цих даних дозволяють слідчому висунути версії щодо об'єкта обшуку, який найчастіше пов'язаний з характером злочинних дій (документи, бланки, «ляльки» грошові та майнові, технічні пристосування для виготовлення документів або їх реквізитів), і можливого місця їхнього приховування, що, як правило, пов'язане з характером шуканого. Важливу роль у цих випадках відіграє рефлексивне мислення та управління, що сприяє уявній орієнтації слідчого на ту схему дій і міркувань злочинця, що стала основою для способу й місця приховування. «Програвання» варіантів міркувань шахрая нерідко визначає ефективність проведеного обшуку¹.

¹ Васильев В. Л. Юридическая психология: Учебное пособие. – Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1974. – 96 с.; Глазырин Ф. В. Изучение личности обвиняемого и тактика следственных действий. – Свердловск: Изд-во Свердловск. юрид. ин-т, 1973. – 156 с.; Дулов А. В. Судебная психология: Учебное пособие. – Минск: Вышэйшая школа, 1975. – 462 с.; Коновалова В. Е. Психология в расследовании преступлений. – Х.: Виша школа, 1978. – 144 с.; Котов Д. П., Шиханцов Г. Г. Психология следователя. – Воронеж, 1977. – 136 с.

Відомості про особу обшукуваного й осіб, що проживають із ним, а також відомості, що стосуються місця майбутнього обшуку, збираються як процесуальним шляхом, так і шляхом провадження оперативно-розшукових дій. У першому випадку їхнім джерелом є протоколи допитів свідків, довідки різних установ, відомості, отримані в ході допитів працівників домоуправлінь, житлово-комунального сервісу та ін. У другому випадку — оперативні заходи органів МВС. Цінність відомостей, здобутих оперативним шляхом, полягає в тому, що вони інформують слідчого про дані, що його цікавлять, набагато раніше, ніж він зможе їх одержати слідчим шляхом¹.

Ефективність обшуку зростає у випадках, коли факт порушення кримінальної справи невідомий шахраєві. У цьому випадку провадження обшуків є раптовим для злочинців і дає позитивний результат при розслідуванні шахрайства. Одним із завдань обшуку є відшукування й вилучення викраденого майна: товарів, отриманих у магазинах, торговельних підприємствах злочинним шляхом за договором купівлі-продажу; продуктів сільськогосподарського виробництва, грошових коштів тощо. Вивчення слідчої практики показує, що своєчасне проведення обшуків з метою виявлення вилученого майна дало можливість не лише відшкодувати матеріальний збиток, але й одержати нові докази. Крім перерахованих об'єктів, відшукуванню підлягають, також документи й предмети (наприклад «ляльки», гральні пристрої та ін.), за допомогою яких підготовлявся й вчинявся злочин. Такими об'єктами можуть бути: документи, за допомогою яких відбувалися шахрайські дії по одержанню грошових коштів, предмети, за допомогою яких підроблялися документи, підроблені, а також викрадені печатки й штампи; всі інші предмети й документи, які можуть слугувати засобами для встановлення істини в справі (листи, фотознімки, приватні записи, чорнетки, розписки тощо).

За характером об'єктів обшуку при розслідуванні шахрайства, найчастіше зустрічаються два види обшуків: а) обшук

¹ Михайлов А. И., Юрин Г. С. Обыск. – М., 1971. – С. 8–11.

у приміщеннях; б) обшук особи¹. Обшук у приміщеннях, особливо обшук житла, дуже складний. Необхідно мати уявлення про основні властивості досліджуваних об'єктів, що забезпечить перевірку різних конструктивних порожнин і ділянок, де можуть бути створені сховища (тайники). Методи дослідження житлових приміщень (при обшуку) у справах про шахрайство не мають істотних відмінностей від обшуків за іншими категоріями справ. Обшуку в приміщенні має передувати в ряді випадків вивчення родинних, особистісних та інших зв'язків підозрюваного. Це дозволить здійснити обшуки не тільки за місцем проживання підозрюваного. Іноді шахраї залишають або передають на зберігання предмети й документи своїм знайомим, родичам, іншим особам.

При розслідуванні шахрайства, слідчому часто доводиться провадити обшук особи як на початковому, так і на наступних етапах розслідування. Такий обшук провадиться відповідно до ст. 184 КПК України, у всіх випадках затримання осіб, що підозрюються у вчиненні злочину, в порядку, передбаченому статтями 177 і 178 КПК України. Характер предметів і документів, вилучених при обшуку особи, допомагає встановити спосіб вчинення обману.

Як показує вивчення слідчої практики, у протоколі обшуку не завжди докладно описуються найменування, призначення, кількість, міра, вага, індивідуальні ознаки предметів і документів. Тим часом, у протоколі мають бути докладно описані найменування й точне місце знаходження виявлених об'єктів, сховищ, тайників.

При розслідуванні шахрайства існує необхідність у застосуванні спеціальних знань (призначенні та проведенні судових експертиз, отриманні консультацій спеціаліста або залучення його до участі в слідчих діях). Узагальнення кримінальних справ про шахрайство показує, що судові експертизи призна-

¹ Руководство для следователей. – 2-е изд. доп и перераб. – М.: Юрид. лит., 1981. – Ч. 1. – С. 309–320; Денисюк С. Ф. Система тактичних прийомів обшуку: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / НЮАУ. – Х., 1999. – С. 9.

чалися в 91,7% випадків. У 8,3% випадків судові експертизи не були призначені. Дослідження матеріалів слідчої практики показує, що слідчі призначають різні експертизи. Найбільший відсоток становлять «традиційні» (криміналістичні) експертизи: почеркознавчі — 43%; технічні експертизи документів — 42%, трасологічні — 8%. Крім того, призначалися також товарознавчі експертизи — 0,5%; судово-бухгалтерські експертизи — 1,5%; комп'ютерно-технічні — 1%; судово-медичні експертизи речових доказів (біологічні експертизи виділень людини) — 1%; судово-психіатричні — 2%; судово-психологічні — 4%.

Застосування та обрання спеціальних знань у формі призначення та проведення експертиз при розслідуванні шахрайства залежить від механізму злочину. Так, при розслідуванні шахрайства з використанням підроблених документів (чеків, накладних, доручень та ін.) предметом дослідження є різні документи. Шахраї найчастіше використовують підроблені документи, виготовлені на спеціальних пристосуваннях (апаратах), мальовані, виготовлені шляхом переклеювання фрагментів (цифр) з різних чеків на один, тощо. У цьому випадку на початковому етапі розслідування виникає необхідність установити спосіб відтворення зображень (відбитків). Це дасть можливість правильно побудувати версії про спосіб шахрайства й осіб, які його вчинили.

Технічною експертизою документів можуть бути вирішені такі питання: 1) яким способом нанесене зображення в документі; 2) чи не є зображення в досліджуваному документі: а) відбитком друкованої форми; б) мальованим; в) перекопійованим з іншого документа; 3) чи не виготовлений документ шляхом використання переклеювання фрагментів інших аналогічних документів. Всі питання ідентифікаційного характеру по можливості мають бути вирішені на даному етапі, у тому числі відносно документів, повністю виготовлених на друкованих засобах. Разом з досліджуваним документом експертові мають бути направлені зразки документів, надрукованих у період, найбільш близький до моменту виконання досліджуваного документа¹.

¹ Судебные экспертизы (возможности, подготовка материалов, назначение, оценка). – К.: ВШ МВД УССР, 1981. – С. 182.

При розслідуванні шахрайства, коли злочинець використовував документ, виготовлений з різних фрагментів інших документів, крім судово-технічної експертизи документів, виникає необхідність у призначенні інших експертиз: трасологічної (для встановлення цілого за частинами); експертизи матеріалів, речовин і виробів (для виявлення на предметах-носіях мікрочастинок або мікрослідів речовин, що клеять).

Також при розслідуванні шахрайських посягань може бути призначена судово-почеркознавча експертиза. Вона призначається для встановлення особи, яка виконала рукописний текст чи підпис¹. Призначається вона у випадках, коли у шахрая вилучені рукописні документи, розписки, а також не рукописні документи, які мають підпис особи, що підозрюється у вчиненні злочину. На вирішення цієї експертизи виносять такі питання: 1) чи виконано рукописний текст певною особою; 2) чи виконано рукописний текст навмисно зміненим почерком; 3) особою якої статі виконано рукописний текст; 4) чи виконано підпис тією особою, від імені якої він зазначений, або іншою особою? Тобто йдеться як про діагностичні, так й ідентифікаційні питання.

О. В. Волохова вказує на необхідність у деяких випадках призначати експертизу слідів накладення мікрочасток. Основне завдання цієї експертизи при розслідуванні шахрайства — встановлення наявності мікрочасток на певному предметі, їх природа, локалізація (при картковому шулерстві краплення карт тощо)². Ця експертиза може вирішити такі питання: 1) чи є на представлених гральних картах мікрочастинки сторонньої речовини; 2) яке їх походження та локалізація; 3) чи однорідні ці мікрочастинки на всіх представлених картах даної колоди; 4) чи можливо спостерігати ці частини неозброєним оком; 5) за допомогою яких технічних засобів загального користування можливе виявлення даних мікрочастинок; 6) яким способом нанесені ці мікрочастинки на представлені для дослідження граль-

¹ Погибко Ю. Н. Судебно-почерковедческая экспертиза // Современные возможности судебных экспертиз: Методическое пособие для экспертов, следователей и судей. – М., 2000. – С. 28.

² Волохова О. В. Современные способы совершения мошенничества: особенности выявления и расследования. – М.: Юрлитинформ, 2005. – С. 115.

ні карти; 7) чи можливе нанесення цих частин без використання спеціальних технічних засобів.

При такому виді шахрайства, як фармазонство, необхідно призначати фізико-хімічну експертизу. Вона дозволяє дати відповіді на такі питання: із якого сплаву виконані предмети, що вилучені у потерпілого; встановити склад речовини, вид та склад матеріала, із якого виготовлені підроблені коштовності (скло замість діамантів; мідь, латунь, олово замість золота, срібла, платини тощо). При використанні шахраями підробленого коштовного каміння (імітація діамантів, рубінів, сапфірів тощо) може бути призначена гемологічна експертиза¹. Ця експертиза забезпечує діагностику природних і синтезованих самоцвітів та їх підробок: встановлення природи і назви каміння; факт підміни каміння у ювелірних виробках тощо.

Останнім часом шахраї все частіше для вчинення злочинного посягання використовують комп'ютерну техніку, електронні пристрої (при шахрайстві на ігрових атракціонах). У зв'язку з цим постає необхідність призначення достатньо нових видів експертиз: комп'ютерно-технічної експертизи², комп'ютерно-мережевої експертизи³. Комп'ютерно-технічна експертиза залежно від завдань, що вирішуються, поділяється на два різновиди: 1) технічна експертиза комп'ютерів, їх вузлів та пристроїв (встановлення призначення і характеристик комп'ютерної техніки, її технічного стану; можливостей використання для досягнення певної мети тощо); 2) експертизи даних та програмного забезпечення (виявлення інформації, що міститься на комп'ютерних носіях, та визначення її цільового призначення; відновлення знищеної інформації; встановлення характеру змін,

¹ Гемологія – наука про самоцвіти, в першу чергу про дорогоцінне каміння (Лавров В. П. Расследование мошенничества // Курс лекций по криминалистике. Для слушателей след. фак. юрид. ин-та МВД России и студ. юрид. фак. РОСИ / Под ред. В. П. Лаврова. – М.: Юрид. ин-т МВД России, 1999. – Вып. 9. – С. 22).

² Россинская Е. Р., Усов А. И. Судебная компьютерно-техническая экспертиза. – М.: Право и закон, 2002. – С. 93.

³ Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе. – М.: Право и закон, 2005. – С. 6.

внесених у програми тощо)¹. Ця експертиза дозволяє вирішувати такі питання: 1) чи справний даний пристрій (ігровий комп'ютер, електронна рулетка тощо); 2) чи має даний пристрій дефекти, якщо так, то які саме; 3) чи не мають поломки вузли цього пристрою; 4) чи відповідає це обладнання технічній документації; 5) чи правильно встановлено програмне забезпечення цього пристрою; 6) чи можливо змінити програмне забезпечення цього пристрою, якщо так, то яким способом; 7) чи можливо керувати пристроєм на відстані, якщо так, то на якій відстані і яким чином; 8) чи можлива нормальна експлуатація пристрою після внесення змін в програмне забезпечення; 9) як забезпечується та чи надійна система захисту інформації від доступу; 10) чи можливо на даному комп'ютері використати програму в обхід автоматичної її реєстрації.

При вчиненні шахрайства злочинці часто використовують психологічний вплив, який виявляється у навіюванні (сугестії). Тому, на нашу думку, при розслідуванні шахрайства доцільно призначати судово-психологічну експертизу. У сучасних літературних джерелах зверталася увага на те, що судово-психологічна експертиза має аналізувати та досліджувати сугестивний вплив на особу². Розвиток судово-психологічної експертизи показує, що з'являються її нові напрямки.

Зараз починає широко застосовуватися такий вид судово-психологічної експертизи, як судово-психологічна експертиза злочинного угруповування для виявлення лідера в організованій злочинній групі і місця в її структурі інших членів групи³. Основними питаннями судово-психологічної експертизи злочинної групи є: визначення конкретної ролі кожного учасника у злочинних епізодах, вчинених членами злочинної групи спіль-

¹ Волобуєв А. Ф. Розслідування і попередження розкрадань майна у сфері підприємництва: Навч. посіб. / За ред. О. М. Бандурки. – Х.: Рубікон, 2000. – С. 177.

² Алікіна Н. В. Науково-психологічні засади та практичні питання експертизи заподіяння психологічного впливу // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики / Ред. кол.: А. П. Заєць, М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько та ін. – Х.: Право, 2004. – Вип. 4. – С. 504.

³ Шипшин С. С. Судебно-психологическая экспертиза: теоретические аспекты // Теорія і практика судової експертизи і криміналістики: Зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Х.: Право, 2002. – Вип. 2. – С. 540.

но; ступінь впливу групи на окремого учасника; типові форми взаємодії між членами групи як при вчиненні злочинів, так й у процесі розслідування; встановлення лідерів-організаторів¹.

В. П. Лавров, зазначає, що при розслідуванні шахрайства характерним є також призначення судово-психіатричної експертизи. Він указує на те, що шахраям добре відомі способи протидії розслідуванню, а тому вони завчасно стають на облік у районних психіатрів, отримують медичні довідки, інші документи².

Процес розслідування шахрайства передбачає необхідність використання слідчих дій у певних взаємозв'язках та послідовній їх реалізації. У криміналістичній літературі зазначається, що слідчому часто доводиться вирішувати завдання, відповідь на які можуть бути знайдені тільки шляхом проведення слідчих, оперативно-розшукових, ревізійних та інших дій³.

У теорії криміналістики приділялася певна увага формуванню системи слідчих дій, криміналістичних комплексів, тактичних або криміналістичних операцій⁴. На нашу думку,

¹ Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. Юридическая психология: Учебник. – Х.: Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2001. – С. 424.

² Лавров В. П. Расследовании мошенничества // Курс лекций по криминалистике / Под ред. В. П. Лаврова. – М.: Юрид. ин-т МВД России, 1999. – Вып. 9. – С. 23.

³ Белкин Р. С. Очерки криминалистической тактики: Учеб. пособ. – Волгоград: ВШМ ОРД, 1993. – С. 116.

⁴ Комаров И. М. Криминалистические операции в досудебном производстве: Монография. – Барнаул, 2002. – 346 с.; Михальчук А. Е. Понятие тактических комбинаций при производстве следственных действий // Теория и практика криминалистики и судебной экспертизы. – Саратов, 1990. – С. 50–59; Шиканов В. И. Разработка теории тактических операций – важнейшее условие совершенствования методики расследования преступлений // Методика расследования преступлений (общие положения): Материалы науч.-практ. конф. – М., 1976. – С. 155–159; Він же. Теория тактических операций следователя // Алгоритмы и организация решения следственных задач. – Иркутск, 1982. – С. 64–66; Драпкин Л. Я. Особенности информационного поиска в процессе расследования и тактики следствия // Проблемы повышения эффективности предварительного следствия. – Л., 1976. – С. 54; Шевчук В. М. Криміналістична теорія тактичних операцій: проблеми та перспективи формування // Актуальні проблеми криміналістики: Матер. міжнар. практ. конф. – Х., 2003. – С. 48; Журавель В. А. Тактичні операції в системі криміналістичних засобів протидії злочинності // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: Зб. наук.-практ. матер. / Ред. кол.: М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Х.: Право, 2006. – Вип. 6. – С. 30–36.

доцільною є розробка і пропонування типових тактичних операцій. Поєднання слідчих дій, оперативно-розшукових та організаційних заходів треба іменувати саме тактичною операцією, оскільки остання — це засіб криміналістичної тактики, який визначає найбільш доцільну послідовність проведення дій, їх черговість, порядок. Розробка тактичних операцій має сприяти оптимізації розкриття і розслідування злочинів, передбачає встановлення взаємозв'язку і взаємозалежності між окремими слідчими діями, оперативними і організаційними заходами¹.

Тактичні операції дозволяють активізувати й організувати процес взаємодії, є засобами реалізації методів розслідування, а також засобами оперативного вирішення постійно виникаючих тактичних завдань у ході розслідування злочину. Запропоновані в криміналістичній літературі визначення поняття тактичної операції у більшості своїй принципових розходжень не містять, але, як справедливо зауважує В. О. Князев, «відмінні у деталях»².

У структурі тактичної операції багато криміналістів обґрунтовано виділяють: мету, суб'єкт, що організує проведення тактичної операції; сукупність зовнішніх умов, у яких вона здійснюється; сукупність тактичних засобів, за допомогою яких досягається мета операції; об'єкт впливу. Розрізняються також певні загальні етапи розвитку тактичної операції: 1) визначення завдання й прийняття рішення про її провадження; 2) моделювання й планування; 3) підготовка; 4) безпосереднє проведення; 5) процесуальне оформлення результатів; 6) оцінка ходу й результатів тактичної операції³.

¹ Шепитько В. Ю. Криміналістика: Курс лекцій. – 3-е изд. – Х.: ООО «Одессей», 2006. – С. 147.

² Князев В. А. О понятии тактической операции // Криміналістика и судебная экспертиза. – К.: Вища школа, 1982. – Вып. 2. – С. 67.

³ Лагутин А. В. Тактические операции при расследовании преступлений // Криміналістика и судебная экспертиза. – К.: Вища школа, 1980. – Вып. 20. – С. 18–19; Дулов А. В. Тактические операции при расследовании преступлений. – Минск: БГУ, 1979. – С. 87–121.

Заслужують на увагу класифікації тактичних операцій, запропоновані Л. Я. Драпкіним¹. Правомірним, на наш погляд, є поділ їх за: 1) змістом — на однорідні (що складаються тільки зі слідчих дій) і неоднорідні (до складу яких поряд зі слідчими діями входять також організаційні та оперативно-розшукові заходи); 2) відношенням до етапів розслідування — на наскрізні (що проводяться протягом початкового й подальшого етапів розслідування); 3) рівнем спільності — на типові (виділені на основі наукового узагальнення практики зі значною питомою вагою стереотипних елементів у змісті) і специфічні (властиві процесу розслідування конкретної кримінальної справи).

На нашу думку, важливою є класифікація за цілями, які передбачається досягти в результаті здійснення тактичних операцій. За даною виокремлюючою ознакою криміналісти називають різноманітні групи тактичних операцій. Ми певною мірою згодні з позицією В. О. Коновалової про виокремлення загальних тактичних операцій, спрямованих на вирішення головних, загальних завдань розслідування і окремих тактичних операцій, що мають за мету вирішення епізодичних завдань². На нашу думку, йдеться про проміжні завдання розслідування. При цьому не можна обмежувати всі тактичні завдання тільки предметом доказування. Завдань проміжного характеру може виникнути значна кількість, але всі вони підпорядковані загальним цілям розслідування кримінальної справи. У всіх зазначених випадках тактичні операції є одним із засобів вирішення тактичних завдань. Саме тому, тактична операція за своїми цілями, принципами організації, плануванням є особливими тактичними засобами й при розслідуванні шахрайства.

Розвиток проблеми диференціації тактичних операцій передбачає виокремлення окремих їх видів та типів відносно

¹ Драпкин Л. Я. Первоначальные следственные действия в методике расследования преступлений и проблема повышения их эффективности // Вопросы методики расследования преступлений: Науч. труд. Свердловск. юрид. ин-та. – Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1976. – Вып. 50. – С. 57–59.

² Коновалова В. Е Тенденции развития криминалистической тактики // Актуальные направления развития криминалистической методики и тактики расследования. – С. 17–18.

тих або інших чинників. Здійснення такої диференціації пов'язане з типовістю завдань, які обираються, залежно від виду злочину, характеру слідчої ситуації, поставлених завдань проміжного характеру тощо.

Залежно від характеру, елементів, які входять до структури тактичної операції, її зміст може охоплювати: 1) дві й більше слідчих дії; 2) комплекс різнопланових слідчих дій; 3) комплекс слідчих дій і оперативно-розшукових заходів; 4) комплекс слідчих дій і заходів організаційного порядку; 5) систему оперативно-розшукових заходів (оперативно-тактичну операцію); 6) комплекс оперативно-розшукових та організаційних заходів¹.

У літературних джерелах мали місце спроби щодо виокремлення типових тактичних операцій відносно різних категорій злочинів². Однак визначення та розробка тактичних операцій відносно розслідування шахрайства на сьогодні залишилися нездійсненими. Тому постають проблеми визначення підстав диференціації типових тактичних операцій та встановлення проміжних завдань розслідування.

Вивчення слідчої практики та анкетування слідчих МВС України показує, що при розслідуванні шахрайства слідчі дії, оперативно-розшукові та організаційно технічні заходи завжди використовуються у певних комплексах. При розслідуванні шахрайства можуть застосовуватися такі тактичні операції: «Затримання шахрая (групи шахраїв) на місці злочину», «Вста-

¹ Денисюк С. Ф., Шепитько В. Ю. Обыск в системе следственных действий (тактико-криминалистические проблемы): Науч.-практ. пособ. – Х.: Консум, 1999. – С. 15.

² Здоровко С. Ф. Типові тактичні операції при розслідуванні вбивств, вчинених організованими злочинними групами: Методичні рекомендації. – Х., 2002. – С. 13–16; Білоус В. В. Проблеми методики розслідування фіктивного підприємництва: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / НЮАУ. – Х., 2004. – С. 15–16; Лапин А. В. Теория и практика производства тактических операций при расследовании квартирных краж: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 // БГУ. – Минск, 1986. – С. 11; Лисенко В. В. Проблеми криміналістичного забезпечення розслідування податкових злочинів: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 // Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2006. – С. 24.

новлення кола жертв шахрайського посягання», «Встановлення способу вчинення шахрайства», «Встановлення особи шахрая», «Документ», «Визначення розміру матеріальних збитків».

«Затримання шахрая (групи шахраїв) на місці злочину».

Ідея про затримання на місці злочину як тактичної операції знайшла відбиття в роботах багатьох криміналістів¹. Основна її мета — викриття злочинців за допомогою виявлених і зафіксованих фактів злочинної діяльності у різноаспектних її проявах у результаті комплексу слідчих дій, організаційних і оперативно-розшукових заходів. Проведення їх здійснюється таким чином, щоб застати шахраїв при явних доказах, під час вчинення будь-яких дій, що утворюють склад злочину. У криміналістичній літературі зустрічаються різні переліки заходів, що входять у тактичну операцію «Затримання». Це, очевидно, пов'язане з урахуванням при їх розробці особливостей певного виду злочину і відповідних типових джерел доказової інформації. Разом з тим має місце невиправдане включення в тактичну операцію «Затримання» слідчих дій і заходів, що явно виходять за її межі і не сприяють вирішенню її локального завдання: допитів свідків і потерпілих, призначення експертиз за вилученими в затриманих речах і предметах, забезпечення подальшої розробки співучасників². Зміст конкретної тактичної операції з затримання злочинної групи, що вчинила шахрайство, багато в чому залежить від слідчої ситуації, що складається на момент початку її проведення³.

«Затримання шахрая (групи шахраїв) на місці злочину» як тактична операція передбачає провадження за єдиним планом

¹ Трубочев А. Д. Следственные ситуации в раскрытии отдельных видов преступлений // Следственные ситуации и раскрытие преступлений: науч. тр. Свердловск. юрид. ин-та. – Свердловск. – Вып. 41. – С. 77; Матусовский Г. А. Расследование хищений в промышленности и сельском хозяйстве. – Х.: Юрид. ин-т, 1979. – С. 29.

² Мазунин Я. М. Роль тактической операции «задержание» в расследовании деятельности организованных преступных формирований // Российский следователь. – 2004. – № 11. – С. 3.

³ Подольный Н. А., Малышкин П. В. Значение операции «задержание с поличными» при расследовании взяточничества // Следователь. – № 12. – С. 30.

таких слідчих дій, оперативно-розшукових та організаційних заходів: 1) оперативне спостереження за поведінкою шахраїв (в момент вчинення шахрайства, на шляху слідування з матеріальними цінностями, отриманими в результаті шахрайства, у ході їхньої реалізації тощо); 2) виявлення свідків (очевидців) та відібрання в них пояснень; 3) припинення злочинної діяльності (зупинка транспорту, осіб; припинення продажу, підробки, знищення документів; фіксація факту передачі грошей тощо); 4) слідчий огляд транспорту, місця реалізації, місць вчинення шахрайських дій; документів, грошових знаків, пакувального матеріалу, матеріальних цінностей (з вилученням документів, грошей); 5) затримання шахраїв; 6) обшук підозрюваних; 7) допит підозрюваних.

«Встановлення кола жертв шахрайського посягання». Мета даної операції полягає у визначенні кола осіб (особи), які постраждали від злочинного посягання шахраїв. Вивчення слідчої практики дозволяє віднести до змісту цієї тактичної операції такі елементи: а) опитування заявників; б) перевірка повідомлень про злочин; в) виїмка предметів та документів; г) огляд предметів; г) огляд документів; д) огляд місця вчинення шахрайства; е) виявлення й опитування осіб, які могли спостерігати факт вчинення шахрайства; є) допит підозрюваних; ж) допит потерпілих.

Після надходження інформації про вчинене шахрайство оперативні підрозділи МВС України (УДСБЕЗ, УБОЗ тощо) самостійно або за дорученням слідчого проводять у справі комплекс оперативних заходів з метою перевірки повідомлення й збору інформації про вчинений злочин. У методиці дослідчої перевірки до найпоширеніших перевірочних дій віднесено опитування. Про визнання значення й ролі дослідчого опитування в арсеналі боротьби зі злочинністю свідчить факт його закріплення в законодавчих актах (Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність», Закон України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», ст. 97 КПК України). Опитування посідає важливе місце в переліку перевірочних дій.

Типізація суб'єктів опитування дозволяє їх класифікувати на певні групи: 1) особи, затримані на місці вчинення шахрайства; 2) особи, які причетні (схильні) до вчинення шахрайства; 3) особи, які мають певну криміналістично значущу інформацію; 4) службові особи підприємств, організацій, установ чи суб'єкта підприємницької діяльності; 5) очевидці шахрайства, що відбулося; 6) особи, які постраждали від шахрайської діяльності; 7) громадяни, які повідомили (заявили) у правоохоронні органи про злочин; 8) громадяни, які затримали підозрюваного.

Тактична операція «Документ» — є тактичною операцією, що займає певне місце в системі тактичних операцій початкового етапу розслідування шахрайства. Першочерговість проведення тактичної операції «Документ» обумовлена тим, що з моменту початку розслідування існує більша вірогідність знищення або утаювання документів, які використовувалися при вчиненні шахрайства. Кожна господарська операція відображається в облікових документах і на електронних носіях інформації. При розслідуванні шахрайства документи розглядаються як важливі джерела інформації про подію злочину, спосіб його вчинення, виконавців та інші обставини. Тому виявлення, огляд і дослідження документів є важливим напрямком роботи слідчого при розслідуванні шахрайства.

Тактична операція «Документ» охоплює: 1) огляд приміщень; 2) обшук з метою виявлення документів; 3) вивчення документообігу на підприємстві; 4) визначення порядку фінансової звітності на підприємстві; 5) встановлення порядку розрахунків на підприємстві; 6) виїмку документів; 7) слідчий огляд документів; 8) допит свідків; 9) допит підозрюваних; 10) призначення судово-економічної експертизи, комп'ютерно-технічної експертизи, техніко-криміналістичного дослідження документів.

Вилучені в ході виїмки чи обшуку документи підлягають огляду з метою з'ясування змісту, ознак підроблення, встановлення відповідності нормативно-правовим вимогам. Для цього доцільно запрошувати відповідних спеціалістів до участі в слідчих діях.

«Встановлення особи шахрая». Основна мета даної тактичної операції — виявити особу чи групу осіб, що вчинили шахрайство.

Тактичну операцію становлять такі слідчі дії, оперативно-розшукові та організаційні заходи: 1) одержання всієї можливої інформації від підприємств, організацій, установ, про особу, що підозрюється у вчиненні шахрайства; 2) допит свідків (осіб, пояснення яких є в первинних матеріалах); 3) слідчий огляд виробничих, торговельних, складських, службових приміщень; 4) обшук (при наявності підстав); 5) обшук за місцем проживання підозрюваних; 6) перевірка особи за оперативно-довідковими обліками МВС України; 7) виявлення можливих свідків; 8) зняття інформації з каналів зв'язку.

«Встановлення способу вчинення шахрайства». З назви тактичної операції чітко вбачається її мета. Вирішення одного з основних завдань розслідування передбачає вирішення підзавдань по визначенню конкретних способів підготовки, вчинення та приховування шахрайства. Нерідко встановлення одного з перерахованих елементів веде до встановлення повної структури способу вчинення шахрайства.

Для встановлення способу вчинення шахрайства і його елементів планується й здійснюється комплекс слідчих дій та оперативно-розшукових заходів: 1) огляд місця події; 2) слідчий огляд документів, предметів; 3) виявлення й допит свідків; 4) допит потерпілих; 5) допит підозрюваних (обвинувачених); 6) призначення судових експертиз (судово-почеркознавчої, технічної експертизи документів, комп'ютерно-технічної, психологічної).

Залежно від наявної в розпорядженні слідчого інформації висувається більш обґрунтована версія про конкретний спосіб (і окремі його елементи) вчинення шахрайства, що видозмінює й індивідуалізує комплекс рекомендованих слідчих дій і інших заходів. Особливого значення в цьому аспекті набувають оперативно-розшукові дані, здобуті до початку й під час здійснення тактичної операції.

«Визначення розміру матеріальних збитків». Мета тактичної операції точно визначити, на яку суму завданий збиток ді-

ями шахраїв. Нерідко це надзвичайно важке питання при розслідуванні шахрайства. Проведення подібної операції планується переважно на наступному етапі розслідування.

В основі тактичної операції «Визначення розміру матеріальних збитків» – слідчі дії та інші заходи, що становлять ядро розглянутих у криміналістичній літературі методів їх визначення¹.

Матеріальний збиток є результатом злочинної шахрайської діяльності. Він має товарну вартість і спричиняє настання не вигідних матеріальних наслідків для підприємства, організації, установи або фізичної особи. Відшкодування матеріального збитку, заподіяного злочином, являє собою пряме повернення підприємству, організації чи фізичній особі всього майна або його еквівалентної вартості. У зв'язку із цим найважливішим завданням слідчого з моменту порушення кримінальної справи є пошук і вилучення матеріальних цінностей, грошових коштів, які стали предметом злочинного посягання, та іншого майна, отриманого в результаті злочинних дій².

Вивчення слідчої практики показує, що в роботі правоохоронних органів по забезпеченню матеріального збитку, заподіяного шахрайством, є ряд недоліків об'єктивного та суб'єктивного характеру. Найпоширенішими чинниками об'єктивного й суб'єктивного характеру є: недостатні знання й використання слідчими наукових рекомендацій про реальне відшкодування матеріального збитку; несвоєчасний пошук цінностей та іншого майна, придбаного злочинним шляхом; зволікання з провадженням обшуків або їхнє поверхове проведення; несвоєчасне накладення арешту на майно тощо.

¹ Див.: Арзумян Т. М., Танасевич В. Г. Бухгалтерская экспертиза при расследовании и судебном разбирательстве уголовных дел. – М.: Юрид. лит., 1975. – С. 72; Танасевич В. Г., Баранова З. Т. Расследование хищений неучтенной продукции. – М.: Госюриздат, 1961. – С. 170–178; Бурданова В. С. Методы доказывания размеров похищенного по делам о хищениях неучтенной продукции // Вопросы борьбы с хищениями государственного и общественного имущества: Матер. науч.-практ. конф. – М., 1970. – С. 207–210.

² Курман О. В. Методика розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / НЮАУ. – Х., 2002. – С. 16.

Тактична операція «Визначення розміру матеріальних збитків» за своїм змістом може мати такий комплекс слідчих дій та інших заходів: 1) допит потерпілих; 2) допит свідків; 3) виїмка товарно-матеріальних цінностей; 4) виїмка документів бухгалтерської та складської звітності; 5) слідчий огляд документів; 6) слідчий огляд предметів; 7) отримання консультацій у оцінювачів або спеціалістів-товарознавців; 8) призначення судово-товарознавчої експертизи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александров И. В. Криминалистическая характеристика и особенности расследования мошеннических посягательств на личную собственность граждан: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / Свердлов. юрид. ин-т. – Свердловск, 1985. – 20 с.
2. Алешин В. В. Преступления, связанные с отчуждением жилья граждан. – М.: Экзамен, 2006. – 189 с.
3. Алікіна Н. В. Науково-психологічні засади та практичні питання експертизи заподіяння психологічного впливу // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. – Х.: Право, 2004. – Вип. 4. – С. 501- 506.
4. Альбрехт С., Венц Дж., Уильямс Т. Мошенничество: Луч света на темные стороны бизнеса: Пер. с англ. – СПб.: ПитерЮ, 1995. – 400 с.
5. Анненков С. И. Криминалистические средства и методы борьбы с хищениями государственного или общественного имущества, совершаемые путем мошенничества: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / Саратов. юрид. ин-т. – Саратов, 1981. – 20 с.
6. Анненков С. И. Личность мошенника как элемент криминалистической характеристики. – М., 1972. – 125 с.
7. Антонян Ю. М. Личность корыстного преступника. – Томск, 1989. – 248 с.
8. Ардабьева С. В. Особенности тактики производства отдельных следственных действий при расследовании мошенничеств, совершаемых с использованием компьютерных средств и систем // Воронежские криминалистические чтения: сб. науч. тр. / Под ред. О. Я. Баева. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2007. – Вып. 8. – С. 4–9.
9. Арзуманян Т. М., Танасевич В. Г. Бухгалтерская экспертиза при расследовании и судебном разбирательстве уголовных дел. – М.: Юрид. лит., 1975. – 117 с.
10. Аферы, мошенничество и обман в Интернете. – <http://www.aferizm.ru>.
11. Баев О. Я. Тактика следственных действий: Учеб. пособ. – Воронеж: НПО МОДЭК, 1995. – 224 с.
12. Баев О. Я. Конфликтные ситуации на предварительном следствии и криминалистические средства их предупреждения и разрешения: Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12. 00. 09. – Ленинград, 1985. – 20 с.

13. Бахин В., Когамов М., Карпов Н. Допрос на предварительном следствии (уголовно-процессуальные и криминалистические вопросы). – Алма-Ата: Оркениет, 1999. – 208 с.
14. Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике. – М.: Юрид. лит., 1988. – 304 с.
15. Белкин Р. С. Очерки криминалистической тактики: Учебное пособие. – Волгоград: ВШМ ОРД, 1993. – 200 с.
16. Белкин Р. С. Собираение, исследование и оценка доказательств. Сущность и методы. – М.: Наука, 1966. – 294 с.
17. Березин Д. В. Мошенничество в сфере вексельных отношений. – М.: Юрлитинформ, 2004. – 184 с.
18. Берназ В. Д. К вопросу о понятии обстановки совершения краж социалистического имущества на морском транспорте // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1985. – Вып. 3. – С. 45 – 47.
19. Берназ В. Д. Психические следы как объект исследования криминалистики // Актуальні проблеми держави і права. – Вип. 20. – С. 110–114.
20. Бехтерев В. М. Коллективная рефлексология. – Петербург, 1921. – 64 с.
21. Білоус В. В. Проблеми методики розслідування фіктивного підприємництва: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / НЮАУ. – Х., 2004. – 20 с.
22. Богданов Б. Е. Особенности тактики допроса свидетелей по делам о хищениях в торговле // Вопросы совершенствования следственной работы. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1970. – С. 26–30.
23. Богданов В. «Южурал-АСКО» обмануть не удалось // Новости о страховании – Weekly. 2001. – № 29(33). – С. 23–28.
24. Богинский В. Е. Система тактических приемов допроса подозреваемого: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / ХЮрИ. – Х., 1980. – 17 с.
25. Бойцов А. И. Преступления против собственности. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. – 775 с.
26. Борзенков Г. Н. Ответственность за мошенничество (вопросы квалификации). – М.: Юрид. лит., 1971. – 168 с.
27. Букаев Н. М. Расследование преступных посягательств на личное имущество граждан, совершаемых путем мошенничества: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12. 00. 08. – К., 1989. – 21 с.
28. Булулуков О. Ю. Методика расследования убийств при отсутствии трупа: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / НЮАУ. – Х., 1997. – 18 с.

29. Бурданова В. С. Методы доказывания размеров похищенного по делам о хищениях неучтенной продукции // Вопросы борьбы с хищениями государственного и общественного имущества: Матер. науч.-практ. конф. – М., 1970. – С. 207–210.
30. Бурданова В. С., Быков В. М. Виктимологические аспекты криминалистики. – Ташкент: ТВШ МВД СССР, 1981. – 79 с.
31. Быков В. М. Преступная группа: Криминалистические проблемы. – Ташкент, 1991. – 148 с.
32. Вандышев В. В. Изучение личности потерпевшего в процессе расследования. – Л.: ЛВК МВД СССР, 1989. – 92 с.
33. Варцаба В. М. Розслідування злочинів організованих груп: проблеми тактики та психології: Наук.-практ. посіб. – Ужгород: Карпати, 2005. – 248 с.
34. Васильев А. Н. Понятие и задачи осмотра места происшествия // Осмотр места происшествия. – М.: Госюриздат, 1960. – 30 с.
35. Васильев А. Н., Карнеева Л. М. Тактика допроса при расследовании преступлений. – М.: Юрид. лит., 1970. – 208 с.
36. Васильев А. Н., Мудьюгин Г. Н., Якубович Н. А. Планирование расследования преступлений. – М.: Госюриздат, 1957. – 199 с.
37. Васильев В. Л. Юридическая психология: Учебное пособие. – Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1974. – 96 с.
38. Васильев В. Л. Юридическая психология: Учебник для вузов. – М.: Юрид. лит., 1991. – 464 с.
39. В Вятке осудили страховых мошенников // Новости о страховании. – 2001. – № 105(572). – С. 7.
40. Ведерников Н. Т. Понятие личности преступника // Вопросы предупреждения преступности. – Томск, 1967. – С. 20–22.
41. Ведерников Н. Т. Личность преступника как элемент криминалистической характеристики преступления // Криминалистическая характеристика преступления. – М., 1984. – С. 74–77.
42. Великанов С. В. Класифікація слідчих ситуацій в криміналістичній методиці: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / НЮАУ. – Х., 2002. – 19 с.
43. Видонов Л. Г. Криминалистические характеристики жертв убийства и их значение в построении версии о преступнике // Криминалистическая виктимология (вопросы теории и практики). – Иркутск, 1980. – С. 53–57.
44. Веницкий Л. В. Осмотр места происшествия: организационные, процессуальные и тактические вопросы (по материалам Казахской ССР): Учебное пособие. – Караганда, 1986. – 106 с.

45. Владимиров В. А. Квалификация похищений личного имущества. – М.: Юрид. лит., 1974. – 208 с.
46. Возгрин И. А. Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений. – Л., 1976. – 215 с.
47. Возгрин И. А. О соотношении следственных ситуаций и алгоритмов расследования преступлений // Вопросы профилактики преступлений. – Л., 1977. – С. 60–67.
48. Волобуєв А. Ф. Розслідування і попередження розкрадань майна у сфері підприємництва: Навчальний посібник / За ред. О. М. Бандурки. – Х.: Рубікон, 2000. – 272 с.
49. Волобуєв А. Ф. Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва. – Х.: Рубікон, 2000. – 336 с.
50. Волохова О. В. Современные способы совершения мошенничества: особенности выявления и расследования / Под ред. Е. П. Ищенко. – М.: Юрлитинформ, 2005. – 128 с.
51. Волчецкая Т. С. Ситуационный подход в практической и исследовательской криминалистической деятельности: Учебное пособие. – Калининград: Изд-во КГУ, 2001. – 99 с.
52. Волчецкая Т. С. Криминалистическая ситуалогия: Монография. – М.: МГУ; Калининград: Калинингр. ун-т, 1997. – 218 с.
53. Ворошилин Е. В. Ответственность за мошеннические посягательства на личную собственность граждан по советскому уголовному праву. – М., 1987. – 130 с.
54. Гавло В. К. Теоретические проблемы и практика применения методики расследования отдельных видов преступлений. – Томск, 1985. – 333 с.
55. Гаврилин Ю. В., Шуруханов Н. Г. Криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений. – М., 2004. – 463 с.
56. Гаенко В. И. Расследование хищений государственного или общественного имущества, совершаемых путем мошенничества: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / ХЮрИ. – Х., 1983. – 18 с.
57. Ганиев Х. Кого бояться страховщики // Автопилот. – 2001. – № 9. – С. 6.
58. Гаухман Л. Д., Максимов С. В. Уголовная ответственность за преступления в сфере экономики. – М.: ЮрИнфор, 1996. – 296 с.
59. Гаухман Л. Д., Максимов С. В. Ответственность за преступления против собственности. – М.: Центр, 2001. – 310 с.
60. Герасимов И. Ф. Криминалистические характеристики преступлений в структуре частных методик // Криминалистические характеристики в методике расследования преступлений. – Вып. 69. – Свердловск, 1978. – С. 7–11.

61. Герасимов И. Ф. Криминалистические характеристики преступлений в методике расследования // Методика расследования преступлений. Общие положения: Матер. науч.-практ. конф. – Одесса, 1976. – С. 92–95.
62. Герасимов И. Ф. Некоторые проблемы раскрытия преступлений. – Свердловск: Средне-Уральское кн. изд-во, 1975. – 175 с.
63. Глазырин Ф. В. Изучение личности обвиняемого и тактика следственных действий. – Свердловск: Изд-во Свердловск. юрид. ин-та, 1973. – 156 с.
64. Гончаренко В. Г., Сокиран Ф. М. Тактика психологического воздействия на предварительном следствии: Учебное пособие. – К.: Укр. Акад. внутр. дел, 1994. – 48 с.
65. Гримак Л. П. Тайны гипноза. Современный взгляд. – СПб.: Питер, 2004. – 304 с.
66. Гришина Т. Мошеннические десять процентов // Коммерсант. – 2002. – № 188. – С. 18.
67. Гуров А. И. Профессиональная преступность: прошлое и современность. – М.: Юрид. лит., 1990. – 304 с.
68. Давлетов А. Д. Предварительное расследование и предупреждение хищений социалистического имущества. – Ташкент: Фан, 1978. – 214 с.
69. Давыдов А. А. Организация и тактика борьбы с мошенничеством. Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / МГУ. – М., 1980. – 19 с.
70. Дагель П. С. Учение о личности преступника в советском уголовном праве. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та, 1971. – 132 с.
71. Даньшин И. Н. Криминологическая характеристика личности мошенников // Криминологические проблемы борьбы с преступностью: Сб. науч. тр. – К.: КВШ МВД СССР, 1985. – С. 18–23.
72. Дело, которого не было // Сталкер-экстрим. – 2003. – № 11. – С. 6.
73. Денисюк С. Ф. Система тактичних прийомів обшуку: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / НЮАУ. – Х., 1999. – 18 с.
74. Денисюк С. Ф., Шепитько В. Ю. Системы тактических приемов обыска (тактические комбинации) // Весы Фемиды. – Симферополь, 2001. – № 1. – С. 7–17.
75. Денисюк С. Ф., Шепитько В. Ю. Обыск в системе следственных действий (тактико-криминалистические проблемы): Науч.-практ. пособие. – Х.: Консум, 1999. – 160 с.
76. Драпкин Л. Я. Криминалистические аспекты расследования и предупреждения мошенничества в кредитно-банковской

- сфере // Организованная преступная деятельность в финансовой, банковской и налоговой сферах. – Екатеринбург, 1998. – С. 26–31.
77. Драпкин Л. Я. Понятие и классификация следственных ситуаций // Следственная ситуация и раскрытие преступлений : Науч. труды Свердловск. юрид. ин-та. – Свердловск, 1975. – Вып. 41. – С. 43 – 46.
 78. Драпкин Л. Я. Основы криминалистической теории следственных ситуаций. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1987. – 163 с.
 79. Драпкин Л. Я. Особенности информационного поиска в процессе расследования и тактики следствия // Проблемы повышения эффективности предварительного следствия. – Л., 1976. – С. 53 – 57.
 80. Драпкин Л. Я. Первоначальные следственные действия в методике расследования преступлений и проблема повышения их эффективности // Вопросы методики расследования преступлений: Науч. труд. Свердловск. юрид. ин-та. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1976. – Вып. 50. – С. 57–59.
 81. Доспулов Г. Г. Психология допроса на предварительном следствии. – М.: Юрид. лит., 1976. – 112 с.
 82. Дубровицкая Л. П., Лузгин И. М. Планирование расследования. – М., 1967. – 157 с.
 83. Дулов А. В. Тактические операции при расследовании преступлений. – Минск: Изд-во БГУ, 1979. – 128 с.
 84. Евдокименко С. В. Преступная деятельность: сущность и криминалистические аспекты борьбы с ней: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2002. – 17 с.
 85. Емельянов В. П. Защита права собственности уголовным законодательством. – Х.: Рубикон, 1996. – 125 с.
 86. Еникеев М. И. Общая, социальная и юридическая психология. – СПб.: Питер, 2003. – 752 с.
 87. Ермолович В. Ф. Криминалистическая характеристика преступлений. – Минск: Амалфея, 2001. – 304 с.
 88. Журавель В. А. Допрос потерпевшего и использование его показаний для построения методики расследования отдельных видов преступлений: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / ХЮрИ. – Х., 1983. – С. 20 с.
 89. Журавель В. А. Тактичні операції в системі криміналістичних засобів протидії злочинності // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: Зб. наук.-практ. матер. / Ред. кол.:

- М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. – Х.: Право, 2006. – Вип. 6. – С. 30–36.
90. Журавлев С. Ю. Расследование экономических преступлений. – М.: Юрлитинформ, 2005. – 496 с.
 91. Збірник Постанов Пленуму Верховного Суду України (1972–2007). – Х.: ФОРМ Вапнярчук Н. М., 2007. – 720 с.
 92. Здоровко С. Ф. Типові тактичні операції при розслідуванні вбивств, вчинених організованими злочинними групами: Методичні рекомендації. – Х., 2002. – 48 с.
 93. Зелинский А. Ф. Криминальная психология. – К.: Юринком Интер, 1999. – 240 с.
 94. Зернов С. И. Практика проведения следственного осмотра предметов и документов // Взаимодействие следователя и эксперта-криминалиста при производстве следственных действий. – М., 1995. – С. 12–24.
 95. Зинин А. М. Внешность человека в криминалистике (субъективное изображение). – М.: Экзамен, 1995. – 240 с.
 96. Зуйков Г. Г. Криминалистическое учение о способе совершения преступления : Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12. 00. 09 / МГУ. – М., 1970. – 34 с.
 97. Зуйков Г. Г. Поиск по признакам способов совершения преступлений. – М., 1970. – 191 с.
 98. Казарина А. Х. Выявление скрытых хищений путем ревизий и проверок, организуемых в процессе осуществления общего надзора прокуратуры // Выявление скрытых хищений. – М., 1981. – С. 129–131.
 99. Карелов Ю. Ф. Расследование мошенничества. Лекции. – Ташкент: НИ и РИО Ташкентской ВШ МВД СССР, 1981. – С. 8.
 100. Карнеева Л. М. Пределы использования тактических приемов допроса // Тактические приемы и пределы их использования. – М., 1980. – С. 3–5.
 101. Карнеева Л. М., Соловьев А. Б., Чувилев А. А. Допрос подозреваемого и обвиняемого. – М.: Юрид. лит., 1969. – 189 с.
 102. Карнеева Л. М., Кертэс И. Система основных тактических приемов допроса и алгоритм их применения // Уголовный процесс и криминалистика : Сб. науч. труд. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1983. – С. 18–27.
 103. Кертэс И. Тактика и психологические основы допроса. – М.: Юрид. лит., 1965. – 164 с.
 104. Клейменов М. П. Криминологическая характеристика и профилактика мошеннических посягательств на личную собствен-

- ность: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12. 00. 08 / МГУ. – М., 1978. – 20 с.
105. Клепицкий И. А. Собственность и имущество в уголовном праве // Государство и право. – 1997. – № 5. – С. 74 – 83.
 105. Клепицкий И. А. Недвижимость как предмет хищения и вымогательства // Государство и право. – 2000. – № 12. – С. 13.
 106. Клепецкий И. Мошенничество и правонарушения гражданско-правового характера // Законность. – 1995. – № 7. – С. 41.
 107. Князев В. А. О понятии тактической операции // Криминалистика и судебная экспертиза. – К.: Вища школа, 1982. – Вып. 25. – С. 64–68.
 108. Колдин В. Я. Идентификация при расследовании преступлений. – М.: Юрид. лит., 1978. – 144 с.
 109. Колесниченко А. Н. Научные и правовые основы расследования отдельных видов преступлений: Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12. 00. 09 / ХЮрИ. – Х., 1967. – 34 с.
 110. Колесниченко А. Н., Коновалова В. Е. Криминалистическая характеристика преступлений. – Х.: ХЮрИ, 1985. – 93 с.
 111. Колесниченко А. Н., Матусовский Г. А. О системе версий и методике их построения // Криминалистика и судебная экспертиза. – К.: РИО МВД УССР, 1970. – Вып. 7. – С. 7–13.
 112. Колмаков В. П. Следственный осмотр. – М.: Юрид. лит., 1969. – 196 с.
 113. Комарков В. С. Тактика допроса: Учебное пособие. – Х.: Юрид. ин-т, 1975. – 66 с.
 114. Комаров И. М. Криминалистические операции в досудебном производстве: Монография. – Барнаул: Алт. ГУ, 2002. – 346 с.
 115. Коновалова В. Е., Шепитько В. Ю. Основы юридической психологии: Учебник. – Х.: Одиссей, 2005. – 160 с.
 116. Коновалова В. О., Шепитько В. Ю. Юридична психологія: Академ. курс: Підручник – К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2004. – 424 с.
 117. Коновалова В. Е. Убийство: искусство расследования: Монография. – Х.: Факт, 2001. – 311 с.
 118. Коновалова В. О. Версия: концепция и функции в судопроизводстве: Монография. – Х.: Консум, 2000. – 176 с.
 119. Коновалова В. О. Методика розслідування злочинів: оптимальні системи слідчих дій // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 4 (43). – С. 155–160.
 120. Коновалова В. О. Слідчий огляд // Криміналістика: Підручник / За ред. В. Ю. Шепітька. – К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2001. – 720 с.

121. Коновалова В. Е. Психология в расследовании преступлений. – Х.: Вища шк., 1978. – 144 с.
122. Коновалова В. Е. Допрос: тактика и психология: Учебное пособие. – Х.: Консум, 1999. – 157 с.
123. Коновалова В. Е. Тенденции развития криминалистической тактики // Актуальные направления развития криминалистической методики и тактики расследования. – С. 17–18.
124. Корнеев Г. Мошенники растут вместе с рынком (Болезни роста обещают стать хроническими) // Финансовая Россия. – 2001. – № 35. – С. 19.
125. Корноухов В. Е. Основные положения методики расследования отдельных видов преступлений : Матеріали науч. конф. – Красноярск, 1972. – С. 93–94.
126. Коробейников Б. В. Криминалистическое исследование содержания документов // Криминалистика социалистических стран / Под ред. В. Я. Колдина. – М.: Юрид. лит., 1986. – 512 с.
127. Костенко М. В. Особа потерпілого як елемент криміналістичної характеристики вбивств на замовлення // Актуальні проблеми криміналістики: Матеріали міжнар. наук.-практ. конфер. – Х.: Гриф, 2003. – С. 144–146.
128. Кострова А. Как заработать миллион (Для этого достаточно обратиться в страховую компанию и попытаться ее обмануть) // Жизнь. – 2001. – № 28. – С. 3.
129. Косых С. В. Мошенничество и борьба с ним (уголовно-правовое и криминологическое исследование на материалах транспорта): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12. 00. 08 / МГУ. – М., 1998. – 19 с.
130. Котов Д. П., Шиханцов Г. Г. Психология следователя. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1977. – 136 с.
131. Кочои С. М. Ответственность за корыстные преступления против собственности. – М.: Юристь, 2000. – 288 с.
132. Кошарный Н. Мошенники и их жертвы // Служба безопасности. – 1998. – № 2. – С. 6.
133. Красновский Е. Е. Криминалистическая характеристика мошенничеств, совершенных страхователями // 2003. – С. 176–187.
134. Кригер Г. А. Борьба с хищениями социалистического имущества. – М.: Юрид. лит., 1965. – 334 с.
135. Кригер Г. А. Квалификация хищений социалистического имущества. – М.: Юрид. лит., 1974. – 336 с.

136. Криміналістика: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / За ред. В. Ю. Шепітька. – 3-є вид., переробл. і допов. – К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2004. – 736 с.
137. Криминалистика / Под ред. Р. С. Белкина. – М.: Норма- Инфра, 2001. – 970 с.
138. Криминалистика социалистических стран / Под ред. В. Я. Колдина. – М., 1986. – 512 с.
139. Криминалистика / Под ред. А. Н. Васильева. – М.: МГУ, 1980. – 494 с.
140. Криминальная мотивация / Отв. ред. В. Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1986. – 302 с.
141. Крылов И. Ф. Криминалистическое учение о следах: Монография. – Л.: ЛГУ, 1975. – 188 с.
142. Кудрявцев В. Н. Механизм преступного поведения // Юридическая психология. – СПб.: Питер, 2001. – 480 с.
143. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления // Советское уголовное право. Общая часть. – М.: Изд-во МГУ, 1974. – 445 с.
144. Кудрявцев В. Н. Взаимосвязь элементов преступления // Вопросы борьбы с преступностью. – М.: МГУ, 1976. – Вып. 25. – С. 57.
145. Кукарникова Т. Э. Возможности экспертных исследований электронных документов // Воронежские криминалистические чтения: Сб. науч. тр. – Вып. 8. – С. 193–202.
146. Курман О. В. Методика розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / НЮАУ. – Х., 2002. – 20 с.
147. Курс лекций по криминалистике. Для слушателей след. фак. юрид. ин-та МВД России и студентов юрид. фак. РОСИ / Под ред. В. П. Лаврова. – М.: Юрид. ин-т МВД России, 1999. – Вып. 9. – 124 с.
148. Кустов А. М. Криминалистика и механизм преступления. Цикл лекций. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2002. – 109 с.
149. Лагутин А. В. Тактические операции при расследовании преступлений // Криминалистика и судебная экспертиза. – К.: Выща школа, 1980. – Вып. 20. – С. 18–19.
150. Лазурский А. Ф. Классификация личностей. – М. – Пг., 1923. – 197 с.
151. Лапин А. В. Теория и практика производства тактических операций при расследовании квартирных краж: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 // БГУ. – Минск, 1986. – 20 с.

152. Ларичев В. Д. Мошенничество. – 2-е изд. испр. – М.: АО Центр ЮрИнфоР, 2002. – 61 с.
153. Ларичев В. Д., Спиринов Г. М. Коммерческое мошенничество в России. Способы совершения. Методы защиты. – М.: Экзамен, 2001. – 256 с.
154. Ларичев В. Д. Мошенничество в сфере страхования. Предупреждение, выявление, расследование. – М.: ФБК-ПРЕСС, 1998. – 160 с.
155. Ларьков А. Н., Чернова К. Т. Методика расследования хищений социалистического имущества // Общие вопросы расследования хищений / Под ред. В. Г. Танасевича. – М., 1979. – 86 с.
156. Леви А. А. Организация осмотра места происшествия. – М., 1970. – 96 с.
157. Левков В. М. Криміналістичні версії: Текст лекції. – Х.: Юрид. ін-т, 1990. – 29 с.
158. Леонтьев А. Н. Деятельность: Сознание. Личность. – М., 1975. – 190 с.
159. Лисенко В. В. Проблеми криміналістичного забезпечення розслідування податкових злочинів: Автореф. дис. . . канд. юрид. наук: 12. 00. 09 // Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2006. – 24 с.
160. Лисиченко В. К., Батюк О. В. Следственная ситуация и ее значение в криминалистике и следственной практике // Криминалистика и судебная экспертиза. – К.: Вища школа, 1988. – Вып. 36. – С. 3–9.
161. Лисиченко В. К. Криминалистическое исследование документов (правовые и методологические проблемы): Автореф. дис. . . д-ра юрид. наук: 12. 00. 09. – К., 1974. – 34 с.
162. Лисиченко В. К. Содержание и функции следственного (судебного) осмотра документов // Криминалистическая и судебная экспертиза : Республ. межведомственный сб. науч. и науч.-метод. работ. – К., 1975. – С. 34–35.
163. Личность преступника / Ред. кол.: В. Н. Кудрявцев, Г. Н. Миньковский, А. Б. Сахаров. – М.: Юрид. лит., 1971. – 356 с.
164. Лубин А. Ф. Криминалистическая характеристика преступлений // Криминалистика: Расследование преступлений в сфере экономики: Учебник. – Н. Новгород, 1995. – 415 с.
165. Лукашев В. А. Предотвращение и раскрытие мошенничества: Учебное пособие. – М.: Учебно-методический кабинет МВД СССР, 1977. – 118 с.
166. Лунеев В. В. Мотивация преступного поведения. – М.: Наука, 1980. – 383 с.

167. Лысенко В. В. Расследование вымогательства. – Х.: Харків. унів. внутр. справ, 1996. – 192 с.
168. Лысодед А. В. Об особенностях преступного поведения при мошенничестве // Весник Луганск. ин-та. внутренних дел МВД Украины. – Луганск: РВВ ЛИВД, 2000. – Вып. 4. – С. 117–120.
169. Мазунин Я. М. Роль тактической операции «задержание» в расследовании деятельности организованных преступных формирований // Российский следователь. – 2004. – № 11. – С. 3.
170. Малинин В. Б., Парфенов А. Ф. Объективная сторона преступления. – СПб., 2004. – 182 с.
171. Маркарян Э. С. О генезисе человеческой деятельности и культуры. – Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1973. – 269 с.
172. Марков А. Я. Дознание по делам о преступлениях, подследственным следователям. – М., 1998. – 96 с.
173. Матусовский Г. А. Экономические преступления: Криминалистический анализ. – Х.: Консум, 1999. – 480 с.
174. Матусовский Г. А. Расследование хищений в промышленности и сельском хозяйстве. – Х.: Юрид. ин-т, 1979. – 64 с.
175. Матышевский П. С. Преступления против собственности и смежные с ним преступления. – К.: Юринком, 1996. – 240 с.
176. Матюшкова Т. П. Деякі питання криміналістичного вивчення особи потерпілої в методиці розслідування насильницьких злочинів // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – Х.: Нац. ун-т внутр. справ, 2002. – Вип. 20. – С. 52–55.
177. Мендельсон Г. А. Ответственность по советскому уголовному праву за мошеннические посягательства на социалистическую и личную собственность: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12. 00. 08 / Моск. юрид. ин-т. – М., 1953. – 29 с.
178. Механизм преступного поведения / Отв. ред. В. Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1981. – 247 с.
179. Митричев С. П. Методика расследования отдельных видов преступлений // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1973. – Вып. 10. – С. 13–28.
180. Митрохина З. И. Первоначальные следственные действия по делам о хищениях грузов из подвижных составов железнодорожного транспорта: Учебное пособие. – Х.: Юрид. ин-т, 1986. – 30 с.
181. Михайлов А. И. Деятельность следователя по предупреждению преступлений. – М.: Всесоюз. ин-т по изуч. причин и разработке мер предупреждения преступности, 1976. – 98 с.

182. Михайлов А. И., Соя-Серко Л. А., Соловьев А. Б. Научная организация труда следователя. – М.: Юрид. лит., 1974. – 168 с.
183. Михайлов А. И., Юрин Г. С. Обыск. – М.: Юрид. лит., 1971. – 92 с.
184. Михальчук А. Е. Понятие тактических комбинаций при производстве следственных действий // Теория и практика криминалистики и судебной экспертизы. – Саратов, 1990. – С. 50–59.
185. Настільна книга слідчого: (Наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів) / Панов М. І., Шепітько В. Ю., Коновалова В. О. та ін. – К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2003. – 720 с.
186. Наумов А. В. Объективная сторона преступления // Уголовное право. Общая часть / Под ред. В. Н. Кудрявцев, А. В. Наумов. – М., 1999. – 492 с.
187. Наумов А., Акоев К. Место совершения преступления и его уголовно-правовое значение // Советская юстиция. – 1988. – № 7. – С. 15.
188. Образцов В. А., Танасевич В. Г. Понятие и криминалистическое значение следственной ситуации // Советское государство и право. – 1979. – № 8. – С. 109–115.
189. Образцов В. А. О типичных версиях и принципах их разработки // Проблемы эффективности раскрытия и расследования преступлений. – Свердловск: УрГУ, 1978. – С. 25–34.
190. Образцов В. А. Некоторые вопросы криминалистической характеристики преступлений совершаемых в народном хозяйстве // Теория и практика криминалистики и судебной экспертизы. – Саратов, 1982. – Вып. 4. – С. 75–76.
191. Пазинич Т. А. Криміналістична характеристика шахрайства та основні положення їх розслідування: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / Нац. ун-т внутр. справ – Х., 2007. – 20 с.
192. Панов Н. И. Квалификация преступлений, совершаемых путем обмана. – Х.: ХЮрИ, 1980. – 88 с.
193. Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. – Х.: Вища школа, 1982. – 161 с.
194. Панов Н. И. Основные проблемы способа совершения преступления в советском уголовном праве: Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12. 00. 08 / ХЮрИ. – Х., 1987. – 36 с.
195. Панов М. І., Шепітько В. Ю. Розслідування шахрайства // Настільна книга слідчого: Наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова. – К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2007. – 728 с.
196. Парыгин Б. Д. Основы социально-психологической теории. – М.: Мысль, 1971. – 348 с.

197. Пахомов А. В. Криминалистика. Краткий конспект лекций. – Воронеж, 2000. – 269 с.
198. Петрова А. Е. Психологическая классификация личностей. Элементарная методика. – М., 1927. – 78 с.
199. Пешак Я. Следственные версии: Криминалистическое исследование : Пер. со словац. – М.: Прогресс, 1976. – 230 с.
200. Погибко Ю. Н. Судебно-почерковедческая экспертиза // Современные возможности судебных экспертиз: Метод. пособие для экспертов, следователей и судей. – М., 2000. – С. 28.
201. Подольный Н. А., Малышкин П. В. Значение операции «задержание с поличными» при расследовании взяточничества // Следователь. – № 12. – С. 30.
202. Познышев С. В. Криминальная психология. Преступные типы. – Л., 1926. – 245 с.
203. Полубинский В. И. Правовые основы учения о жертве. – Горький, 1979. – 83 с.
204. Порубов Н. И. Научные основы допроса на предварительном следствии. – Минск: Вышэйшая школа, 1973. – 264 с.
205. Порубов Н. И. Научные основы допроса на предварительном следствии. – 3-е изд., доп. и перераб. – Минск: Вышэйшая школа, 1978. – 176 с.
206. Преступления, связанные с компьютерной информацией // Зарубежный опыт. – М.: ГИЦ МВД России, 2000. – Вып. 5. – С. 9.
207. Прохоров Л. А., Прохорова М. Л. Уголовное право: Учебник. – М., 1999. – 530 с.
208. Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей. – М.: НИ и РИО ВШ МООП СССР, 1967. – 290 с.
209. Ратинов А. Р., Ефимова Н. И. Психология допроса обвиняемого: Метод. пособие. – М., 1988. – 113 с.
210. Решетников Ф. М. Буржуазное уголовное право – орудие защиты частной собственности. – М.: ВНИИ проблем укрепления законности и правопорядка, 1982. – 144 с.
211. Розенко С. В. Формы и виды организованной преступной деятельности: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12. 00. 08. – Екатеринбург, 2001. – 22 с.
212. Россинская Е. Р., Усов А. И. Судебная компьютерно-техническая экспертиза. – М.: Право и закон, 2001. – 416 с.
213. Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе. – М.: Право и закон, 2005. – 390 с.

214. Руководство по расследованию преступлений: Науч.-практ. пособие / А. В. Гриненко, Т. В. Каткова, Г. К. Кожевников и др. – Х.: Консум, 2001. – 608 с.
215. Руководство для следователей. – 2-е изд. доп. и перераб. – М.: Юрид. лит., 1981. – Ч. 1. – 544 с.
216. Руководство для следователей. – 2-е изд. – М.: Юрид. лит., 1982. – Ч. 2. – 448 с.
217. Сакало В. О. Тактика преступной деятельности: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2002. – 19 с.
218. Салтевский М. В. Криминалистика. В современном изложении юристов / Учебное и практич. пособие. – Харьков: Рубикон, 1997. – 432 с.
219. Сандрачук А. А. Характеристика особистості злочинця та потерпілого по справах про шахрайство з об'єктами нерухомості, які знаходяться у приватній власності // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ. – Луганськ: Луган. держ. ун-т внутр. справ, 2007. – Вип. 2. – С. 178–181.
220. Селиванов Н. А. Расследование мошенничества: Руководство для следователей / Под ред. Н. А. Селиванова, В. А. Снеткова. – М., 1997. – 510 с.
221. Селиванов Н. А. Советская криминалистика: система понятий. – М.: Юрид. лит., 1982. – 152 с.
222. Селиванов Н. А. Криминалистические характеристики преступлений и следственные ситуации в методике расследования // Соц. законность. – 1977. – № 2. – С. 56–59.
223. Сергеев А. П. Объекты гражданских прав // Гражданское право. – СПб.: ТЕИС, 1996. – Ч. 1. – 552 с.
224. Сергеева Л. А. Сущность и значение криминалистической характеристики преступлений // Руководство для следователей. – М.: Юрид. лит., 1971. – 750 с.
225. Сергиевский Н. Д. О мошенничестве по действующему русскому праву // Юридическая летопись. – 1890. – № 11.
226. Симонов П. В. Информативная теория эмоций / Хрестоматия по психологии. – М., 1987. – 480 с.
227. Смиян Л., Ильницький А. Преступления на рынке недвижимости // Юридический вестник Украины. – 1997. – № 23. – 5–11 июня.
228. Снетков В. А., Зинин А. М. и др. Криминалистическое описание внешности человека. – М., 1984. – 209 с.

229. Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений / Под ред. В. К. Лисиченко. – К.: Вища шк. Головное изд-во, 1988. – 405 с.
230. Соловьев А. Б. Очная ставка на предварительном следствии. – М., 1970. – 90 с.
231. Сташис В. В., Бажанов М. И. Преступления против порядка управления: Учебное пособие. – Х.: Юрид. ин-т, 1971. – 74 с.
232. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса. – М.: Наука, 1968. – Т. 1. – 470 с.
233. Суворова Л. А. Идеальные следы в криминалистике. – М.: Юрлитинформ, 2006. – 200 с.
234. Судебные экспертизы (возможности, подготовка материалов, назначение, оценка). – К.: РШ МВД УССР, 1981. – 182 с.
235. Танасевич В. Г. Проблемы методики раскрытия и расследования преступлений // Советская криминалистика. Теоретические проблемы. – М.: Юрид. лит., 1978. – С. 169–190.
236. Танасевич В. Г., Баранова З. Т. Расследование хищений неучтенной продукции. – М.: Госюриздат, 1961. – 197 с.
237. Тидеман К. Хозяйственное уголовное право и хозяйственная преступность: Пер. с нем. – М.: ВНИИ МВД РФ, 1981. – С. 63.
238. Тимошенко П. Ю., Салтевский М. В., Жариков Ю. Ф. Теория и практика использования следов памяти (идеальных отображений) в расследовании преступлений / Отв. ред. проф. Р. С. Белкин. – К.: Украинская академия внутренних дел, 1991. – 88 с.
239. Тищенко В. В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів: Монографія. – Одеса: Фенікс, 2007. – 260 с.
240. Тищенко В. В. Концептуальные основы расследования корыстно-насильственных преступлений: Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12. 00. 09 / Нац. юрид. акад. України. – Х., 2003. – 34 с.
241. Тищенко В. В., Аленина Н. Ю. О криминалистической характеристике мошенничества // Актуальні проблеми держави і права. – 2003. – С. 190–196.
242. Топорков А. А. Словесный портрет. – М.: Юристь, 1999. – 112 с.
243. Трубачев А. Д. Следственные ситуации в раскрытии отдельных видов преступлений // Следственные ситуации и раскрытие преступлений: Науч. тр. Свердловск. юрид. ин-та. – Свердловск. – Вып. 41. – С. 77.
244. Трубников Н. Н. О категориях «цель», «средство», «результат». – М., 1968. – 148 с.

245. Турчин Д. А. О разработке теории следственной ситуации // Следственная ситуация. – М., 1985. – С. 8.
246. Уголовный кодекс ФРГ. – М.: Зерцало, 2000. – 208 с.
247. Уголовный кодекс Испании. – М.: Зерцало, 1998. – 218 с.
248. Уголовный кодекс республики Польша. – Минск: Тесей, 2001. – 234 с.
249. Уголовный кодекс Российской Федерации. – М.: ИКФ ЭКМОС, 2002. – 480 с.
250. Уголовное право. Особенная часть: Учебник для вузов / Отв. ред. И. Я. Козаченко, З. А. Незнамова, Г. П. Новоселов. – М., 1998. – 516 с.
251. Уголовное право Российской Федерации. Общая часть: Учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. / Под ред. проф. Б. В. Здравомыслова. – М.: Юристь, 1999. – 480 с.
252. Уголовное право Российской Федерации. Особенная часть: Учебник / Отв. ред. Б. Д. Здравомыслов. – М.: Юристь, 1999. – 552 с.
253. Усманов Р. А. Информационные основы предварительного расследования / Под ред. А. А. Белякова. – М.: Юрлитинформ, 2006. – 208 с.
254. Успенский А. О недостатках определения некоторых форм хищения в новом УК // Законность. – 1997. – № 2. – С. 33 – 37.
255. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. : Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1986. – Т. 2. – 667 с.
256. Фойницкий И. Я. Мошенничество по русскому уголовному праву. – СПб.: Типограф. товарищества «Общественная польза», 1871. – Ч. 2. – 289 с.
257. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства. – Санкт-Петербург: Альфа, 1996. – Т. 2. – 321 с.
258. Франк Л. В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 237 с.
259. Франк Л. В. Виктимология и виктимность: Учебное пособие. – Душанбе, 1972. – 126 с.
260. Фромм Э. Человек для самого себя. Введение в психологию этики // Фромм Э. Психоанализ и этика. – М.: Дайджест, 1993. – 344 с.
261. Харьковские мошенники «нагрели» земляков 2,6 млн. грн. – <http://delo.ua>.
262. Хорунжий С. Н. Следы в криминалистике и особенности их выявления и использования при расследовании групповых

- преступлений: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12. 00. 09 / Воронежский гос. ун-т. – Воронеж, 2001. – 20 с.
263. Хмыров А. А. Расследование хищений государственного и общественного имущества. – М.: ВЮЗИ, 1970. – 172 с.
264. Центров Е. Е. Криминалистическое учение о потерпевшем. – М.: Изд-во Московского университета, 1988. – 160 с.
265. Чефранов В. А., Ницевич И. Г. Словарь философских терминов. – Х., 1996. – 103 с.
266. Что такое мошенничество в интернете? – <http://proit.com.ua>.
267. Чулахов В. Н. Криминалистическое исследование навыков и привычек человека. – М., 2004. – 172 с.
268. Чуфаровский Ю. В. Психология оперативно-розыскной деятельности. – 2-е изд., доп. – М.: Изд-во «МЗ-Пресс», 2001. – 208 с.
269. Шадриков В. Д. Психологический анализ деятельности (системогенетический подход). – Ярославль: Изд-во Ярослав. гос. ун-та, 1979. – 92 с.
270. Шаров А. В. Расследование мошенничества в сфере оборота жилища. – М.: Юрлитинформ, 2005. – 208 с.
271. Шевчук В. М. Криміналістична теорія тактичних операцій: проблеми та перспективи формування // Актуальні проблеми криміналістики: Матер. міжнар.-практ. конф. – Х., 2003. – С. 48.
272. Шейнов В. П. Психология обмана и мошенничества. – М.: АСТ, 2005. – 463 с.
273. Шепітько В. Ю. Особливості криміналістичної характеристики шахрайства // Вісник Академії правових наук України. – 1998. – № 2. – С. 141–144.
274. Шепітько В. Ю. Криміналістика. Енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український) / За ред. В. Я. Тація. – Х.: Право, 2001. – 560 с.
275. Шепітько В. Ю. Криминалистика: Курс лекцій – 2-е изд., перераб. и доп. – Х.: ООО «Одиссей», 2005. – 368 с.
276. Шепітько В. Ю. Криминалистика: Курс лекцій. – 3-е. – Х.: ООО «Одиссей», 2006. – 368 с.
277. Шепітько В. Ю. Довідник слідчого. – К.: Видавн. Дім «Ін Юре», 2001. – 208 с.
278. Шепітько В. Ю. Теоретические проблемы систематизации тактических приемов в криминалистике. – Х.: РИП «Оригинал», 1995. – 200 с.
279. Шепітько В. Ю. Тактика огляду місця події: Конспект лекції. – Х.: УкрЮА, 1994. – 20 с.

280. Шепитько В. Ю. Теория криминалистической тактики: Монография. – Х.: Гриф, 2002. – 350 с.
281. Шиканов В. И. Разработка теории тактических операций – важнейшее условие совершенствования методики расследования преступлений // Методика расследования преступлений (общие положения): Материалы науч.- практ. конф. – М., 1976. – С. 155–159.
282. Шиллер Г. Манипуляторы сознанием : Пер. с англ. – М., 1980. – 326 с.
283. Шипшин С. С. Судебно-психологическая экспертиза: теоретические аспекты // Теорія і практика судової експертизи і криміналістики : Зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. – Х.: Право, 2002. – Вип. 2. – С. 540.
284. Шиллер В., Шнейкерт Г. Практическое руководство для работников уголовного розыска : Пер. с нем. – М.: Гос. тех. изд-во, 1925. – 192 с.
285. Щербатых Ю. Искусство обмана. – М.: ЭКСМО-ПРЕСС, 2002. – 720 с.
286. Элькин П. С. Виктимологический аспект охраны прав личности в уголовном судопроизводстве // Проблемы уголовного статуса личности в уголовном процессе. – Саратов, 1981. – С. 90–91.
287. Юнг К. Г. Аналитическая психология // История зарубежной психологии. – М., 1986. – 367 с.
288. Юридическая психология: Терминологический словарь / Сост. Бандурка А. М., Венедиктов В. С., Тимченко А. В. и др. / Под ред. А. М. Бандурки – Х.: Тимченко, 2005. – 432 с.
289. Яблоков Н. П. Исследование обстоятельств преступных нарушений правил безопасности труда. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 144 с.
290. Яблоков Н. П. Криминалистическая характеристика преступления и типичные следственные ситуации как важные факторы разработки методики расследования преступлений // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1979. – Вып. 30. – С. 110–122.
291. Яблоков Н. П. Криминалистика : Учебник для вузов. – М.: БЕК, 1996. – 384 с.
292. Яблоков Н. П. Следственные ситуации в методике расследования и их оценка // Вестник МГУ. – Сер. 11. – Право. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – № 5. – С. 12–17.
293. Яблоков Н. П. Расследование хищений путем мошенничества // Криминалистика : Учебник для вузов / Под ред. Н. П. Яблокова. – М.: БЕК, 1996. – 578 с.

294. Якимов И. Н. Современные мошенничества // Административный вестник: НКВД РСФСР. – 1925. – № 6. – С. 36–39.
295. Якупов А. Ш. Объективная сторона преступления // Уголовное право УССР. – К.: Вища шк., 1984. – 383 с.
296. Яни П. С. Экономические и служебные преступления. – М.: ЗАО «Бизнес-школа», «Интел Синтез», 1997. – 208 с.
297. Gauthier P., Lauret V. Droit penal des affaires. – Paris, 1989. – P. 207–228.
298. White collar crime: criminal justice and criminology / Hazel Croall. – Buckingham – Philadelphia, 1994. – P. 7.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
РОЗДІЛ 1. СУТНІСТЬ ШАХРАЙСТВА ТА ЙОГО ОЗНАКИ	
§ 1. Поняття шахрайства. Психологічний механізм реалізації злочинного діяння (діяльності).....	5
§ 2. Види та форми шахрайства	20
РОЗДІЛ 2. КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ШАХРАЙСТВА	
§ 1. Спосіб шахрайства як структурний елемент криміналістичної характеристики	36
§ 2. Обстановка і місце вчинення шахрайства. Часовий чинник.	51
§ 3. Особа шахрая та його психологічний портрет	61
§ 4. Предмет злочинного посягання.....	71
§ 5. Особа жертви	78
§ 6. Типові сліди шахрайства.....	89
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВА	
§ 1. Типові слідчі ситуації та версії.....	97
§ 2. Першочергові слідчі дії та оперативно-розшукові заходи (проблема побудови й використання тактичних операцій)	111
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	145

Наукове видання

Мусієнко Олег Леонідович

**ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗСЛІДУВАННЯ
ШАХРАЙСТВА В СУЧАСНИХ УМОВАХ**

Монографія
за редакцією проф. ***В. Ю. Шепітька***

Коректор *Т. Ф. Зуб*
Комп'ютерна верстка
В. М. Зеленька

Підписано до друку з оригінал-макета 15.12.2009 р.
Формат 84×108 ¹/₃₂. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 8,4. Обл.-вид. арк. 8,2. Вид. № 474.
Тираж 300 прим.

Видавництво «Право» Академії правових наук України
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 559 від 09.08.2001 р.

Виготовлено у друкарні СПДФО Білетченко
8 (057) 758-35-98